

Василь Дергач

ОПІР навалі

/ повість про перші будні війни /

Черкаси
2014

УДК 821. 161. 2-1
ББК 84 (4УКР) 6-5
Д 36

Дергач В.

Д 36 Опір навалі / Василь Дергач – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 112 с.

ISBN 978-966-493-779-2

Василь Дергач, автор багатьох поетичних і прозових творів та кіносценаріїв художньої літератури, в цій книжці розкаже про перший рік війни 1941-45 років. Чужоземна навала серед молодих хлопців і дівчат України стріла твердий спротив. Письменник розповідає, як під час окупації України ворогом молоді патріоти розбігаються з-під варті німецьких солдат, аби не потрапити рабами до Німеччини. Ці ж молоді месники організують потім свій підпільний загін, пошкоджують військову техніку ворогів, підпилюючи опори містка, влаштовують аварію з ворожим транспортом. А з'єднавши свої зусилля з досвідченими колишніми бійцями Радянської армії, які втекли з німецького полону, допомагають старшим, виносять вночі динамітні пашки і підривають ворожий ешелон.

Читачі цієї невеликої повісті упевнюються, що люта ненависть цих патріотів до чужих окупантів і вірна їхня любов до рідної України були головними помічниками і натхненниками в боротьбі з чужинською навалою.

УДК 821. 161. 2-1
ББК 84 (4УКР) 6-5

ISBN 978-966-493-779-2

© Дергач В., текст, 2014

I

Село Федюківка між рудими пагорбами в долині річки Берестової примостилося. Наче зграйка сорок хати понад річкою білють. А поміж них два найбільших будинки – школи і сільради. Оддалік – хутірець з будівлями тваринницьких ферм і стодолами. Це – колишня власність розкуркуленого Мартинюка. Просторі мартинюківські сараї та клуні були тепер колгоспними вівчарнями.

У найбільшому будинку під червоною черепицею містилась колгоспна контора.

Так було ще вчора. А сьогодні в порожніх кімнатах гуляє вітер, грається обірваними шторами, шелестить шматками газет, перегортає покинуті бухгалтерські бланки ордерів та накладних. Всі свої найважливіші папери конторщики вчора надвечір упаковали і відправили. Бо ота страшна вказівка – «Евакуюватись!» – яку чекали кожного тривожного дня, прийшла вчора. Колгоспних корів та овець погнали на схід ще кілька днів тому.

В одній із кімнат колишньої колгоспної контори, мов зів'яла квітка, напівлежить молода жінка.

Обіпершись плечами об спинку дивана, вона руками раз-у-раз донизу свою військову гімнастерку обсмикує. В очах – мука, на устах – стогін.

Над нею в білій хустині, як старенька береза в негоду, стурбовано схилилась висока сухорлява селянка, тітка Васирина. Вона забігла на подвір'я контори, де біля змарнілої пораненої безпорадно вовтузилися троє військових. Дізналася, що це дружина одного із них, помітила її вагітність.

– Вона вже на останньому місяці, – глянула на старшого, – Залишайте її тут. Я все зроблю, що треба.

Роздумувати було ніколи. Навколо вже вибухали ворожі снаряди. Чоловік пораненої стояв і зажуреними очима безпорадно поглядавав з кутка в куток.

– Страшно подумати навіть... Вона ж військова. На кого її покинемо?

– Не бійтесь. Ми сховаємо її від німців.

– Ну, що ж... Німці пруть за нами по п'ятах. Завеземо Женю до цієї жінки. Військові всі разом підступили до пораненої. Свого чоловіка, командира з двома трикутничками на комірці, Женя охопила тремтячими руками за шию, двоє інших, підтримуючи, підняли її з дивана. Раптом вагітна різко напружилась, застогнала:

– Ой, Ваню, не можу! Прошу, покладіть мене назад. Ой, час, мабуть... Вагітну знову поклали на диван. Лице її біліло, як стіна, очі жалібно дивились з глибоких синіх впадин. Права нога була забинтована.

Бійці вмостили поранену і, винувато поглядаючи на неї, стояли в кімнаті. А командир опутився на-

вколішки, обіймав дружину за плечі, брав між долонь голову її і цілував в сумні заплакані очі:

– Женю! Ну, що ж робити? Як полегшити тобі муки?.. Вона від болю тільки стогнала і схлипувала:

– Іване! Не хвилюйся... Самі скоріше їдьте. Німці оточать...

– Женю! Та про що ти... У тебе ж ось-ось пологи...

Раптом від тупого нестерпного болю Женю всю аж пересмикнуло. Вона напружилась, зібралась терпіти біль, який вкотре вже повторювався. Але не витримала і знову глухо застогнала. Тітка Васирина стрепенулась:

– Боже мій! Та що ж я стою?! Та це ж у неї... А ну, чоловіки, геть звідси!

Всі військові вийшли з приміщення. Тітка схилилась над вагітною. Але у Жені знову минувся приступ болю. Вона вмостила ногу на дивані.

– От, бач. Одпустило трохи? Так? – цокотіла біля хворої тітка, – треба скоріше в село. Там якусь одежину сільську дам тобі. Буде надійніше...

Так примовляючи, тітка Васирина зняла з ноги пораненої присохлі бинти, перев'язала ногу своєю хусткою. Женя остерігалась різких рухів, хвилювалась за дитину, не сміла поворухнутись на дивані. Вона працювала до війни вихователькою в дитсадочку, звикла до малят, любила їх. Вона скільки мріяла про власну рідну дитину, що маленьке життя, яке зараз билось під грудьми, порушувало її сон і спокій, було для неї святим. Тільки навіщо доля так немилосердно вчинила з нею? Тепер, коли вона пізнала любов коханого чоловіка, коли відчула смак справжнього щастя і довго-

жданого материнства, – саме тепер доля кинула її у вир війни.

А її чоловік у цей час, сумно опустивши голову, говорив своїм товаришам:

– Ви, хлопці, мабуть, їдьте. А я залишусь тут... Як же я кину Женю в такій біді.

– А як же потім?

– А потім я вас дожену.

– Глядіть, Іване Андрійовичу. Небезпечно. Німці оно за узгірком гримлять. Таке звертання, просте, невійськове, вразило командира. Він довго мовчав і лише палив одну за другою цигарки.

А гарматний гуркіт все нарастав. Треба було щось вирішувати.

Раптом на ганку контори з'явилась тітка Васирина. Вона була вся спітніла, хустка у неї сповзла з голови, рукава піджака були засукані по лікті. Сяюча, збуджена, усміхнена, що зовсім не пасувало тривожній обстановці, вона радісно гукнула:

– Командире! Поздоровляю вас із синочком!

Усі військові відразу підхопились, заметушились. Кожен старався потиснути руку свого командира. А Іван Андрійович, відповідаючи на потиски рук друзів, якимось винувато усміхався, а потім прожогом метнувся до контори. По хвилі він знову з'явився на ганку і зовсім не командирським тоном попросив:

– Хлопці! Вона сама йти не може. Допоможіть.

– Єсть! – відізався один і зразу ж звернувся до товаришів: – Є плащпалатка?

Бліду, змучену Женю з контори понесли на вулицю. Тітка Васирина з немовлятком на руках ішла поруч. Гриміло все ближче. Недалеко від хуто-

ра вже почали з'являтися чорносірі клубки землі і диму вибухів. Один снаряд рвонув усього за якусь сотню метрів. Саме туди прямували червоноармійці з Женьою.

Женя теж побачила спалах того вибуху і, лежачи в своїй ноші, прошепотіла:

– Іване! Та залиште мене десь тут. Не встигнете в село. Німці ж ось-ось...

Іван Андрійович весь час поглядав на шлях, унизаний рядками телефонних стовпів. Далеко, аж на самому обрії помітив чорні халабуди німецьких машин. Попереду них мчали ледве помітні цятки, мабуть, мотоциклісти. Командир тривожно поглянув на своїх товаришів. Вони теж помітили валку ворожих автомашин.

– Тьотю! – гукнув командир до тітки. – Влаштуємо її тут, на хуторі.

Тітка Васирина показала рукою на ближню хату з напіврозваленим дахом.

– Давайте тоді сюди.

– А ти, Іванов, біжи швидше за кіньми. Веди їх сюди, – розпорядився командир. Червоноармієць повернувся за кіньми до контори, а бійці з Женею ввійшли в двір. В дверях пригребиці в цей час з'явилась молодиця.

– Марино! От добре, що ти дома, – зраділа тітка Васирина. – Приймай нас скоріше.

Марина зразу ж відчинила двері до хати:

– Заходьте.

А коли військові протиснулись у хату, Марина, помітивши немовля на руках у тітки, розгублено запитала:

– А це що, її дитинка?

– Так, так, Мариночко, – відповіла тітка, швидко порядкуючи на ліжку.

Іван Андрійович попрохав господиню:

– Прошу вас, Марино, пригляньте за моєю дружиною. Так сталося...

– Ви не хвилюйтесь за Женю. Марина добра жінка. Ви краще поспішайте самі, – сказала тітка Василина.

Іван Андрійович припав устами до обличчя Жені:

– Женю! Найрідніша моя! Прощай!..

Не втрималось добре серце тітки Василя і вона ще раз обізвалась:

– Не бійтеся. Світ не без добрих людей. Допоможемо... А як же ви? – підняла очі запитально. – Чи надовго нас покидаєте?

Нічого не відповів командир. Вийшов разом з товаришами на подвір'я, скочили на підведених Івановим коней і скоро за ними встала хмара рудої куряви.

Марина Фіалка своїх батьків не знала. Хто вони були, де вона народилась – цього ніхто їй розказати не міг. Скільки себе пам'ятає, то все сиротою була. В сім'ї сільського коваля Андрона Сіромахи зростала. Говорив старий перед смертю, що забрав її ще п'ятилітньою у проїжджих циганів. Звідки вона в них, не сказали. Але віддали, не ховали, мабуть, наперед помітили, що не буде вона циганською дитиною, ні жебрати, ні викаблучуватись у танцях та піснях перед селянами не вміє.

Коваль і його дружина полюбили дівчину, як рідну. Заповзятістю її до турбот домашніх нахвалитись

не могли. Згадує Марина те своє дитинство в Сіромаховій сім'ї як найкращий час свого життя. Мабуть, знаючи наперед свої майбутні поневіряння, гірко плакала, коли раптом від лихої хвороби вмер дядько Андрон. Його жінка прийняла собі другого чоловіка, і відразу змінилось життя у Марини. Приймак виявився людиною жорстокою і підлою. Любив випити, а сьорбнувши оковитої, ставав ще злішим. Кілька разів викрадав у дружини і сало, і хліб, якось клунок борошна потяг, а звертав на сусідів та на Маринку. Якщо дівчина з плачем доводила, що до пропажі непричетна, він ще й битись кидався. Від його кулаків і довелось дівчині піти в найми.

Старий Мартинюк, скупий і хитрий заможник, до якого за харчі та одержу найнялась Марина пастушкою, швидко помітив працелюбність молоді наймички. Скоро вродливу дівчину взяли в покої новозбудованого будинку як поміч господині по хатньому господарству. Марина саме в цей час розквітла, як молода черешенька-первоцвітка. Налита соками чарівної юності, кароока смаглявка серце не одного сільського парубка своєю красою сушила. Але стрічатись з хлопцями боялась, – і рано ще, і над нею, мов гостра сокира, висіла заборона старого Мартинюка. Пізніше юнка зрозуміла, чого її так суворо оберігав пихатий хазяїн від стороннього ока, – ревнував і хотів сам раннім плодом скористатись. А коли Марина дала Мартинюку відкоша, і про його залицання до наймички дізналась стара Мартиниха, молоду пастушку одразу ж вигнали.

Дівчина найнялась би до когось іншого, але тут саме завирували нові події на землях їхнього неве-

ликого села. Розпочалась загальна колективізація. Мартинюків, які опирались і не хотіли передавати своє господарство до колгоспу, розкуркулили. Вся їхня земля, стайні, корівник, весь реманент і тягло стали артільними. Господаря спровадили кудись далеко, а в їхній новій хаті, високій, світлій, критій черепицею, розмістили колгоспну контору. В старій хаті, – низькій, але теплій, під очеретяним дахом, – дали житло сім'ям молодих колгоспників, які не мали свого притулку.

Марина, вродлива, працелюбна, кмітлива, скоро стала передовою дояркою в колгоспі. Покохав її білочубий парубок Семен Фіалка. Через рік відбулось їхнє весілля, і колгосп дав їм житло, колишню куркульську хату на хуторі. В молодого подружжя народилась дитинка. Згодом Семен відбув дійсну службу в Червоній армії.

Дівчинка піросла. Міцніла сім'я Фіалків. Вони вже затівали власну хату будувати. Та не встигли.

Грізне лихо, велика воєнна гроза посунули на нашу землю. На фронт пішло багато чоловіків із села. Пішов боронити рідну землю й Семен.

Ніхто тоді не міг передбачити розміри нового лиха. А воно ось і до Федюківки докотилось важкими боями з ревом гармат, машин і літаків.

Марина поралась біля льоху, картоплю треба було перебрати. Коли зирк – а до неї в двір радянські військові несуть когось. А з ними й тітка Васирина. От і прийняла Марина їх до себе.

II

Грозний, воєнний час, як буран, життя Данилове на шматки порвав. До червня навчався в Львівському інституті, гриз граніт енергетичних наук, однолітків доганяв, бо став студентом лише після трирічної армійської служби. У Львові познайомився з хлопцями, патріотами України. Вони добре знали історію, були глибоко обізнані з подвигами плеяди молодих соратників Степана Бандери. Його, Провідника українських націоналістів, разом з іншими такими ж сміливими його друзями на судовому процесі у Варшаві за вбивство ворога українського народу Ператського було засуджено до смертної кари. Подвиги цих сміливців захоплювали багатьох студентів. Весь гурт знайомих Данила називав молодих боротьбістів проти польських окупантів західної України справжніми героями нашого українського народу – молодими бандерівцями.

У червні на студентські канікули прибув Данько, син федюківських Носенків, на Донеччину, у село до батьків. Купався в Берестовій, збирав суниці і перші стиглі черешні, спочивав після екзаменів. А коли вибухи бомб розірвали сонну тишу Львова і Києва

і на українську землю поповзли сталеві потвори фашистських танків, рвонувся, було, до інституту, та не дійхав – Львів було окуповано. Повернувся студент додому, з'явився до військового і через тиждень був на фронті.

А там під натиском ворожих військ радянські війська відступали. Хіба міг тоді знати молодий військовослужбовець, в якому жахливому становищі опинився кремлівський диктатор. Готувався влітку сорок першого року радянськими військами розпочати захват сусідніх європейських країн, а вийшло навпаки. Не вірив Сталін, що Гітлер перехитрить його, готує свій удар, як ножем у спину. Сталіну доповідали про це, але він обривав таких:

– Не панікуйте! Не вірте, це – провокація!

А тепер ось відступ на всіх фронтах, більше на неупорядковану втечу схожий. Під фашистськими ударами розвалювались радянські військові порядки. Часом між окремими підрозділами навіть зв'язку не було. Багато з'єднань попали в полон. А інші, уникаючи оточення, змушені були відходити, покидаючи підготовлені для оборони позиції.

Так з важкими боями, відступаючи, дійшов молодий командир взводу Данило Носенко з десятком підлеглих воїнів до рідної Донеччини. У Новоселівських лісах полк потрапив у оточення. Багато бійців загинуло. А живі виривались зі смертельного кільця і окремими групами і поодинокі. Данило, поранений, змучений, зарослий чорною бородою, в обшарпаній шинелі теж вирвався з вогненного пекла. В пошуках своєї військової частини пройшов десятки кілометрів пішки. Потім з відступаючими

артилеристами дійхав до головного села свого району Бишівки.

Разом з ними тяглись валки евакуйованих. Поскрипували незмащені вози з різним манаттям та малими дітьми. Обганяючи їх, торохтіли напіврозбиті півторатонки та ЗІСи. Обіч дороги по стерні, порослій соковитими отавами, повільно рухались череди корів. Здалеку гнана, худоба попідбивалась, корови кульгали. А в районі було об'явлено евакуацію. Формувались евакогрупи, призначались маршрути і пункти виїздів, команди демонтажників розбирали устаткування на швейній фабриці і млинзаводі. Вивозили машини з насосної, що давала воду донецьким підприємствам, змотували проводи ліній електропередач. Підричники готувались до знищення мостів на обласний центр. Сумніву, не було, Червона Армія, покинувши напризволяще всі західні і центральні регіони, залишала і останній Бишівський район останньої східної області України.

Як військовозобов'язаний Носенко повинен був з'явитися у райвійськкомат. Не думав Данило, що там, звідки на початку війни одержав путівку в діючу частину, йому доведеться домагатись знову направлення в армію. Новий військом, утримуючи праву перев'язану руку лівою, вислухав, подивився документи, підозріло глянув на воїна і, не приховуючи сумніву, прямо відрізав:

– Нам невідомо, де зараз ваша частина, раз. А для перевірки вашої особи я зобов'язаний вас затримати.

– Які можуть бути перевірки? Дайте направлення в будь-яку частину армії.

– Всі, хто повертається з полону, повинні пройти перевірку..

– Який полон?! Я в полоні не був.

– Тоді чого ви не в своїй частині? Тоді ви дезертир!

Данило злякався. Він зовсім не думав, що йому можуть пришити ще й такого ярлика. Справи повертались кепсько. А комісар твердо продовжував:

– Я не маю права відряджувати вас в діючу армію. Почекай ще день-два, зберуться ще такі і я вас разом направлю в органи для перевірки. До завтра!

Задоволений хоч тим, що його не затримали і відразу не здали в органи, Данило вирішив скористатися вільним днем і заскочити до батьків у Рептилівку.

Поспішив на шлях. Машин, підвод не було попутніх, вирушив пішака, два десятка кілометрів для молодих ніг не відстань. Аж до самого рептілівського путівця ніхто не підвіз. А хода завдавала болю пораненій руці. Аж коли звернув зі шляху до свого села, його догнала бідарка, запряжена вороним конем. Їхав добре знайомий бригадир колгоспу інвалід дядько Панас. Він запросив сісти.

– Це ж ти, здається, син Носенків? Угадав я? – запитав бригадир.

– Так, дядьку Панасе.

– А звідкіля це ти?

– З військомату. Завтра, сказали, з'явитись. Потім довго їхали мовчки. Пекло вогнем, палило душу кожному одне велике горе. Боліло серце одним болем – невдачами армії нашої на фронтах.

У вибалку Панас зупинився. Накульгуючи, підвів коня до кринички:

– Хай поп'є вороний.

Зіскочив і Данило, ноги розімнути. Жовтень хоч і лякав дощами, але сьогодні сонце пригрівало. Гарно було коло води.

– Так тобі завтра у військкомат, кажеш?

– Так.

– Батьки не ждуть, мабуть? Га? Не писав?

– Звичайно, сьогодні не чекають. Хто тепер нас з армії чекає. Важкий час...

– Важко, так. Але треба здолати ворога. Інакше... Союз великий. Може, німак його весь і не вгризе, а Україну, вважай, вже відсік. – Він якось мить помовчав, уважно подивився на Данила і продовжив: – А потрібно було й організуватись, хто залишиться в окупації. Згуртуватись, щоб давати відсіч загарбникам. Є засоби боротьби і в тилу ворога, є! – вимовив він упевнено і суворим поглядом пропік свого попутника.

– Про це слід подумати вам, хто залишиться в окупації. А нам належить в діючій армії воювати.

– Не попадеш ти, друже, мабуть, в армію. Вже на виїзді з Бишівки почув я термінову вказівку райвіконкому всім сьогодні ж виїхати з райцентру. Хто надумав евакуюватись. В сусідню Іванівку, сказали, вже ворог танками вірвався.

– Це ви погану новину для мене везете. То завтра там вже нікого не буде... – розгублено промовив Носенко.

– Саме так. Будемо тут воювати. І це слід робити саме нам. Ні діти, ні старики до цього вже не здатні.

– Значить, доведеться битись в тилу у ворога, – згодився Данило. Потім помовчав і додав: – Бо таки

соромно перед нащадками буде нам. Бачте, Україну віками товкли. І зараз вона першою віддана нападнику на знищення. :

Молодий військовий відчув єдність поглядів його і дядька Панаса і так, як колись у гурті львівських студентів, захопившись, продовжував:

– Що ж, згадаєм подвиги січовиків, і Хмеля, і Мазепи.

Його цілком підтримував старший товариш:

– Так. Допоможемо діючій армії. Тоді можна сподіватись, що наша Україна буде звільнена від фашистської навали. Нам випала така доля – знищувати носіїв страшної чуми.

Розпрощались біля подвір'я Носенків. Старі вибігли з хати. На очах блищали сльози.

III

На чотирнадцятирічного Тимка війна звалилась, як грім з ясного неба. Згадує він, що в той літній день жінки, які завжди в неділю їздили до міста на базар аби за молоко та вишні купити якусь взуванку та одяг дітям, сьогодні ішли з поїзда притихлі, якісь аж похмурі наче.

А мати, коли Тимко вибіг стріти її, злякано промовила те страшне слово:

– Війна, синочку!

Це було в неділю. А в понеділок тимкового дядька Григорія і Грищенка Петра Петровича, шофера з машинотракторної станції, першими із села проводжали на війну, до хати дядька набилось багато людей. Сиділи за столами, на яких стояло багато тарілок з різними стравами. Хтось побажав щасливого повернення обом військовозобов'язаним і за це випили дружно всі, хто сидів за столом. Потім мовчали, лише хрумкотіли огірками та капустою.

А потім довго співали. Співали різних пісень. Старовинних і сучасних. У той понеділок Тимкові запам'яталася пісня:

*Останній нинішній деньочок
гуляю, друзі, з вами я!..*

Ця пісня не була схожа на пісні, які він чув раніше. На родинних святах і на урочистих вечорах – повсюди звучали веселі мелодії, широкі й величні, як повноводні ріки. А тепер всі присутні дивились на діда Марка, інваліда першої імперіалістичної, а він своєю правицею, немов однокрилий птах вимахував у такт тужливим словам...

Разом з усіма співала і мати. А коли заспівали «Ревуть, стогнуть гори-хвилі», не витримала, слізьми зайшлася прямо за столом. Пісня обірвалась. Чоловіки закурили. Вперше, при матері, запалив цигарку і старший Тимків брат Володимир.

А потім колгоспні коні рвонули воза з мобілізованими, і скоро на дорозі до райцентру лише хмара куряви знялася...

Через якийсь час знову гірко плакала мати – сіренький поштовий папірець повідомляв про загибель її брата, а Тимкового дядька Григорія.

Згодом сталося велике нещастя з сусідкою Дериграїв. Під час нальоту німецьких літаків на залізничну станцію дві бомби попали в елеватор, де вона разом з іншими колгоспницями саме здавала зерно.

Так донька її, Оксана, більше свою матір і не побачила. На цвинтар з колгоспу відвезли чотири труни – жінок на елеваторі було четверо.

Тимошева мати забрала Оксану до себе, бо куди ж їй тепер у спорожнілу хату? Оксана часто плакала. Всі в сім'ї Дериграїв не кидалися зразу її втішати, а коли вона стихала, то мати Тимкова, ледве стримуючи свої сльози, співчутливо говорила:

– Менше плач, дитино. Багато сліз треба, щоб на всю теперішню біду їх у нас з тобою вистачило...

Жити будемо разом, то нещастя твоє поділимо на всіх.

Так горе, що сталося тоді на елеваторі, ще більше зблизило Тимка з Оксанкою. Вони й раніше дружили, знали одне одного ще змалку. Шість років ходили разом до школи, навчалися в одному класі, навіть сиділи за одною партою.

Дівчина і хлопець разом також ходили в кіно на гроші, зароблені за старі ганчірки. Ранньою весною в одній ватазі хлопчаків та дівчаток, допомагали колгоспу виливати ховрашків, які дуже шкодили посівам колгоспних пшениць. А потім все літо купалися в Берестовій, розстрілюючи жартома одне одного кісточками дозрілих соковитих вишень. А восени після уроків пасли худобу на ділянках зрізаної капусти на городній бригаді, палили сухе картоплиння та пекли картоплю.

Вони завжди були разом. Начитавшись книжок про мандрівників, якимось хотіли разом із дому втекти на пошуки незвіданих земель. Про їхній задум догадались батьки і зупинили їх своєчасно. Тимкові попало за вірьовку, якою малось зв'язати пліт молодого «капітана», а тітка Одарка Оксані накрутила вуха за сухарі. Ті сухарі дівчина збирала цілу зиму, готуючись до далекої подорожі.

Коли Тимко разом з Петьком, сусідом, втекли з села на фронт і кілька днів їх не було, Оксана образилася на Тимка, що забув про неї. Образилася і вперше в житті гостро відчула, що когось в її житті не вистачає. Потай від матері частенько розглядала фотокартку шостого «А» класу, де майже поряд з її білими бантами їжачився білявий вихорець на го-

лові хлопця. Перечитувала вже котрий раз підпис на титульній сторінці «Кобзаря», де рукою голови учнівського комітету Тимка Дериграя було виведено: «Переможцєві в спортивних змаганнях з плавання Гнатенковій Оксані» і стояв підпис директора школи Дмитра Трохимовича.

Та скоро хлопці повернулись. Їх привіз і «здав» батькам поранений військовий. Ще й сказав, що Червова Армія, як їй не важко зараз, але обійдеться без таких «шпінгалетів».

А скоро і Тимку і Оксані довелось бачити на польовому шляху за торішнім током велику колону змарнілих вершників на схудлих конях. То відходили на схід останні військові частини Червоної Армії...

Діти саме засіли в Мартинюківському рівчаку і засмученими очима стежили, як дорогою од хутора на Міуське їхала радянська кіннота. Вершники, чорні, неголені, в потертих вигорілих гімнастерках, важко прогупали повз дітей, уважно оглядаючи найближчі сільські хати і садочки в садибах при тихлого села.

Тимко і Оксана, ще більше засмучені і стривожені, побігли по вигорілому белебні, обігнули перший паркан і скоро опинилися на сільській вулиці. Їх здивувало, як раптом споржніло село. Наче притаїлось після гарматної гуркотняви, що лякала всіх селян цілий день, а оце з годину тому раптово стихла. Ніде не було ні душі. Тільки там, де дорога повертає в провулок на Бишівку, юнак і дівчина помітили гурт людей. Зелені фігури вовтузились біля мотоциклів. Ще через мить Тимко і

Оксана зрозуміли, що це були німці, солдати ворожої армії.

Друзі зупинились, як ошелешені. От тобі й маєш... Що ж робити?.. Вони притаїлись біля кам'яного паркану і згодом побачили, як недалеко від гурту солдатів з'явилась постать якоїсь жінки. Почулись крики чужою мовою. А ще через мить пролунали постріли. Жінка упала і від групи солдатів почувся нахабний джеркотливий регіт.

Почувши постріли, Тимко здригнувся. Злякано забилося серце. Але з часом, оговтавшись, він схопив за руку Оксану і рвонувся через кам'яну стіну в город до тітки Матуленчихи.

Головна вулиця села наповнювалась все гучнішим гуркотом машин і густішою кушпелою. Солдати ворожого війська, мов комашня, розповзалися по селу. А діти, пригинаючись за сільськими огорожами, добрались додому, забігли в повітку і обоє злякано думали про ту сільську жінку, яка саме нагодилась до провулка, про те, як вона упала від пострілів. Невже стару жінку німці убили? А якщо тільки поранили? Що з нею тепер буде? Як їй допомогти?

Схвильовані побаченням, порадилися з матір'ю Тимка. Мати вислухала їх, поглянула у вікно і, помітивши рух військових ворожих колон по дорозі до бишівського шляху, тихо сказала:

– Подивіться, діти, може, німці вже поїхали з села? Якщо виїхали, то можна й збігати, дізнатись, кого це вони...

– І правда, – гукнув Тимко, і собі поглянувши у вікно, – німці вже поїхали. Я зараз же збігаю.

– І я з ним. Добре, тьотю?

– Та вже ж. Хіба ж вас розділиш... Тільки ж глядіть, може, частина солдатів залишилась, тоді вертайте додому.

Юні друзі обережно виглянули на вулицю. Солдатів не було видно і вони помчали до провулка. Там побачили ту тітку, по якій стріляли німці. Вона лежала біля паркану, неприродно простягнувши руку до стіни. Тимко нахилився і відразу гукнув до Оксани:

– Оксанко! Ти знаєш, вона жива! Дихає. Давай біжи до тітки Явдохи, клич і її. Нехай щось візьме, щоб перенести поранену.

Скоро вони разом з тіткою Явдохою, що прийшла з сусіднього двору, на широкому рядні перенесли поранену до тітки в сіни. Це була всім їм добре знайома Швиденчиха, сторожика сільської Ради. Жінка, мабуть, втратила багато крові, бо вся куфайка на правому боці була закривавлена. Тітка Явдоха з Оксаною взяли поранену перев'язувать, а Тимко метнувся до хати Швиденкових сповістити рідним про отаке нещастя. Коли він повернувся з дочкою Швиденчихи, то побачив, що поранена вже лежала в ліжку, дивилась на всіх здивовано і час від часу пила воду з рук Оксани.

IV

Женя після раптових передчасних пологів почувала себе дуже погано. Від гострого болю в нозі і виснаження, від постійного вболівання за своє маленьке дитя і від тривоги, що вона щохвилини може бути викритою німецькими запроданцями, до краю напружувались нерви. Постійно дзвеніло і стукало в голові, пашіло все лице, мучила спрага. Вона зрозуміла, що захворіла і в неї зараз підвищена температура. Ходити майже не могла, а тільки лежала і тихими словами просила свою молоду господиню:

– Марино! Скільки я вам уже принесла незручностей, ви вже мені вибачте. Я вам дуже вдячна. Подайте мою крихітку, будьте ласкаві.

Марина подавала матері її дитя. Воно, тендітне, худеньке, з тонісінькими ніжками, тикалось носиком в материні груди, губками пробувало смоктати. Мабуть, молока було мало, і малятко скоро викидало геть сосок з рота, завдаючи тим ще більшого болю своїй змученій матері. І Женя знову змушена була давати немовляті пожовану хлібну м'якушку з молоком, заздалегідь заготовлену господинею привітної хати.

Чуйною, доброю людиною виявилась господиня. Всю свою жіночу уважність і ніжність тепер вона віддавала Жені і її маленькому Іванкові. Ось уже майже місяць пройшов з того дня, коли народилось мале, а Марина постійно коло них. Набрала пелюшок у сусідів, знайшла дещо в себе, що від своєї малої залишилось, щодня їх прала, сушила, прасувала. Щоб дитинку в чисте пеленати. Вдень і вночі, скільки Жені довелося бути хворою, Марина прикладала до її чола хустину, змочену холодною водою. Ходила, радилася з усіма знахарками, якими ліками хвору лікувати треба, і тепер у хаті Марини пахло настоями різних трав: чистотілу і ромашки, подорожника і любистка.

Так пройшов місяць їхнього важкого і тривожного життя. А коли в селі вже було створено старостат і призначено поліцаїв, якось надвечір до хати Марини ввалився похмурий вусань. Не вітаючись, проскрипів чоботами по хаті, зупинився біля столу. Не питаючи дозволу, сів на лаву, поклав м'ясисту руку на стіл.

– Значить, живеш у чужій хаті ще й квартирантів пускаєш? – прохрипів по хвилі.

В хаті саме були всі. П'ятирічна Оля, донечка Марини, гралась у куточку з ляльками. Марина сиділа на ліжку біля Жені і тримала на руках маленького Іванка. Вона подивилась на прибульця, і страшні передчуття почали стискати її серце...

Герасим Мартинюк, син розкуркуленого Феодосія Мартинюка, в перший рік колективізації втік із села в місто. Тоді там попит на робочі руки був великий, не дуже допитувались, хто ти та звідки, і він

скоро навчився шахтарської професії відбійника. Але в шахті довго не працював, налякався підземних небезпек і, хоч робота шахтаря була заробітна, пішов на іншу – пристосувався постачальником на м'ясокомбінаті. Коли переходив, казав собі: «Прямой зар-р-рплатні менше, з-зате ліві доходи будуть гар-рячими». Але довго він і там не затримався. Дуже гарячих захотілося доходів, то на цих занадто гарячих доходах і «згорів». Застукали «на гарячому» – збував мішок краденої ковбаси.

Герасим відбув строк і перед початком війни повернувся додому. Дружина його покинула і з маленьким сином Павликом переселилась в інше містечко на сусідній макіївській шахті. На попередню роботу постачальником Мартинюка не прийняли і йому довелося піти працювати рядовим робітником. Але не в шахту, – тепер він влаштувався візником у приміському радгоспі. Приціл у нього був дальній, розрахований досить точно: радгоспний віз – як свій власний виїзд, через рідкі полудрабки щось і біля свого двору з воза випаде, щось і собі до рук потрапить. Тільки не треба дурнем бути, треба тісніше пальці докупити стискувати, от і в жмені щось залишиться. Серце не краяла совість, – мабуть, таким вродився. А може, батьки ще з дитинства так виховали: все брати в свою кишеню та ще й задарма.

Але й на цей раз не вдалося Герасимові щільно до народного добра присмоктатися. Розпочалася війна, щодня великими групами чоловіків з радгоспного селища викликали до військкомату. Герасимові не хотілось під кулі себе підставляти, і він знову кинувся на шахту: працівники шахт не підлягали

мобілізації. Бронювали, правда, тільки робітників підземних професій, і Герасим, зіщипивши зуби, поліз у забій.

Там, під землею, не один раз холодним потом покривався, коли покрівля загрозливим гуркотом лякала. Довбав міцний підземний пласт, гірникам підтакував, коли вся бригада люто кляла фашистів і вболівала за наші відступаючі війська. Вголос і він теж лаяв окупантів, а глибоко в душі відчував неприязнь, навіть ненависть до своїх товаришів за щирі безкорисливу працю і чекав німців, а з ними ще чогось незвичайного.

З кожним днем в Герасимові наростало почуття помсти, бажання повернути собі все, що при розкуркулюванні батьки і старші брати втратили. Дістав книжки з німецької мови, і з дитинства маючи неабиякі здібності до навчання, таємно від товаришів вивчав чужі інфінітиви. У вирішальні дні, коли евакуювали устаткування, підривали вахту і виїжджали всі шахтарі, він набрав із собою сала, сухарів і води й сховався в льоху покинутої їдальні.

Тільки ворожі війська зайняли місто Дібрівськ і на виселку з'явилися перші їхні мотоциклісти, полегшено зітхнув Герасим і вийшов зі свого льоху-схованки. Через три дні, перевдягнений в німецький френч і залежане цивільне галіфе, він прийшов у щойно створений бургомістрат і запропонував свої послуги. Його прийняли до штату нової поліції, і скоро люди бачили його вже з пов'язкою на рукаві і з палицею в руках. Потім Герасимові видали навіть гвинтівку. А через два тижні своєї служби він прийшов до старшого поліцайкомісара і попро-

сився в рідне село Федюківку. Прохання його задовольнили. Організовувалось Бишівське районне управління поліції і його відрядили поліцейським. Так Герасим Мартинюк опинився у Федюківці.

Хотів було зразу піти в свою хату на хуторі, але щось його стримало. Чи здоровий глузд на ту мить прояснив йому його не дуже завидне становище поліцає в рідному селі, чи інше щось завадило. Прибули вони вдвох з Семеном Харапудьком, так і вирішили напочатку триматись разом. Влаштувались жити в колишній школі, в одному із класів.

Ночував Герасим у школі, а сам уже плани про повернення своєї власної хати виношував. Адже німці колгосп обов'язково розженуть, всі батьківські будівлі і земля знову до Мартинюків повернуться, і Герасим з правами першозахоплювача і першим повновладним господарем хутора стане. То нічого, що доводиться перед іноземцями гнутись. Трохи послужить їм, а тоді пов'язку з руки геть і за господарство.

За цей час розпитував, хто живе в його хаті, чи давно поселились. Від людей довідався, що живе в його хаті Марина Фіалка, колишня їхня наймичка. Далі свою постійну сверблячку побачити рідні пенати вже стримати не міг.

В один із днів, вільних від чергування біля старостату, він відчинив двері в свою колишню хату, зайшов і відразу впевнився в правоті людських слів.

На ліжкові, біля якоїсь чужої хворої жінки справді сиділа колишня їхня наймичка Марина, по чоловікові тепер Фіалка.

Марина, стривожена, злякана, в хатній напівпітьмі дивилась на темну постать людини

за столом, бачила тільки його дивну форму і білу пов'язку з чорними літерами на рукаві. Колишнього господаря цієї хати жінка не впізнала.

Голос Герасима прохрипів злісно:

– Шо, Фіалчихо, надіялась нажитись чужим добром?

Марина остовпіла. Думала, чужинець який, а він її посільському називає. Зіркіше поглянула на нього.

– Що придивляєшся? Ось вижену всіх з моєї хати, тоді пізнаєш?

Марина, не скільки пізнаючи куркульського сина, стільки догадуючись, хто це, мовила несміло:

– Герасим?.. Чи й правда, що це ви?

– Бач, живеш під нашим дахом, іще й пізнавати не хочеш!

– Так скільки ж років минуло...

– Ото ж знай, наша кров не висихає. І хвамілія за абищо не переводиться. Чого перлася в чужу хату? С-вою лінувалась будувати? Готової з-захотіла?

– Не змогли ми. Не встигли. А чоловіка в армію взяли. Не до того було...

Герасим подивився на дівчинку, на Іванка, ще раз глянув на змарнілу Женю і запитав:

– А ці звідки?

– Це моя дочка. А це хвора жінка з дитям. Нема у них хати. А треба ждесь їй жити.

Герасим, все такий же похмурий і злий, піднявся, підійшов до ліжка і не соромлячись, почав розглядати обличчя Жені. Чи щоб перевірити, хто ж там лежить, чи просто, щоб показати свою владу над беззахисними жінками. Запримітив бліде, але вродливе обличчя Жені, трохи пом'якшав:

– У всіх, хто мешкає в селі, повинні бути документи.

Марина розгубилась. Живе у неї Женя ось уже цілий місяць, а про документи Жені ніхто з них не потурбувався. Ледве стулила кілька слів у відповідь:

– Та які документи... Хата згоріла, все загинуло, а ви...

– Яка хата? Де згоріла?

Марина встигла трохи оговтатись і продовжувала свою версію:

– Та це не в нас. Це аж у Мушкетівці.

– А хто вона тобі?

– Родичка...

– Ти хоч би брехала влад. У тебе ніяких родичів не було.

– Ну, не моя, так з родичів Семена.

Так і не зрозуміли жінки, чи повірив Герасим Маринчиній вигадці, чи йому самому набрид отой допит, і він тільки рукою махнув:

– Ну, біс його бери, звідки вона й чия. А документи треба мати. Марина тепер тільки кивала поліцаєві і сиділа, тремтіла ні жива ні мертва, – вона щойно вгледіла Женіну гімнастерку на печі, яку сама ж вчора випрала і повісила туди сушити. Раптом Герасим загляне на піч. Тоді буде йому за що зачепиться! Щоб якось відвести увагу свого гостя, вдалась до найпростіших жіночих хитрощів:

– Ви, Герасиме, може пообідаєте у нас?

– Що, багато живеш, що надумала мені обідом зуби заговорити? Га?

– Та багато не багато, – кліпаючи винувано очима, продовжувала молодиця, – а для вас вистачить.

- І на стіл буде що поставити?
- А чого ж! І тарілку поставлю і пляшку.
- О! То ви тут непогано живете.

Хитрість Марини, хоч зразу ж була розгадана Герасимом, вдалась. У Марини ще було і сало, і яйця, і огірки та помідори солоні. Після гарної чарки та смачної закуски Герасим подобрів і навіть розплився в усмішці:

- А вам, як вас там, безпаспортна, - звернувся він до Жені, - треба скоріше, хай і без документів, а все ж виздоровлювать. Зараз не можна хворіти, час не той. Тим більше, якщо мале отаке на світ божий попозло...

Але коли виходив з хати, то все ж Марині сказав прямо:

- Не буде документів - пошлем запит у Мушкетівку. Гляди! Живіть покищо у моїй хаті, але й ти і та краля житло собі шукайте. Бо я скоро, може, й повернусь під власний дах.

V

Тривожні, небезпечні події останніх трьох тижнів захопили, закрутили Данила, як тріску в шаленому вирі. Тепер щодня, з ранку до вечора, гризе досада. Заскочив тоді на день до батьків, а довелось залишитись надовго. У рідній хаті - як у пастці опинився.

Не встиг повернутись навіть до військомату: на другий день Федюківка, Рептилівка і всі сусідні села та хутори разом з райцентром були захоплені ворожими військами. Вискочив надвір, а на вулицях німецькі мотоциклісти. Глянув на бишівський шлях - а там грузовики їхні з гарматами повзуть. Куди підеш? Довелось на кілька днів у льох зачинитись, німецькі солдати в перші дні селом, як собаки, шастали.

Довго переховувався в льоху. Та тільки хіба від сусідів заховаєшся. Помітили.

- О, Данило! Коли ж це ти, Даню, з'явився? - першою його побачила Крамаренчиха. Вона ввечері зайшла на подвір'я до Носенків, а Данило саме сіно несе у корівник.

- Та ось, як бачите, з'явився, - відповів Данько сусідці. А вже коли разом зайшли до хати, мати Данькова, аби чимось прикритись, сказала:

– Прийшов. Та щось йому з рукою неблагополучно.

– А що ж таке? – допитувалась сусідка.

– Поранення мав, тьотю. Та чогось кістки не зростаються, – підтримав і Данило материну видумку.

– Ой, буває. Часто після переломів не так зростаються, але гірше, коли зовсім не зростаються, – почала співчувати тітка Крамаренчиха.

Так і пішло по селу, що Данило повернувся додому, що був поранений та тепер з рукою щось не в порядку.

Якось прибігає до Носенків молодий син Грицаївський, днювальним у старостаті був. Каже, Горошенко передав, щоб Данило до нього, до старости, тобто, з'явився. Пішов Данько, куди ж подінешся.

Після довгого допиту, як та чого повернувся додому, староста каже:

– Ти ось що. Давай, до нас приходь. Роботу знайдемо.

– У мене рука... – показує Данило ліктя, під'язаного під куфайкою через плече.

– Нічого. Днювалить будеш.

Мовчки здвигнув плечима:

– Добре, прийду.

А виходячи з приймальні старостату, прямо на порозі зіткнувся з тим, кого зовсім не чекав тут зустріти. По сходах йому назустріч підіймався Панас Андрійович Завгородній. Одягнений у шинелю, підперезаний широким ремнем, озутий у добрячі юхтові чоботи, він у військовій шапці з пов'язкою на рукаві і з гвинтівкою на плечі мав вигляд підтягнутого бравого службіста-поліцейського.

Данило остовпів. Хотів, було, зробити вигляд, що не пізнав Завгороднього, але не вийшло. Панас Андрійович торкнув його рукою перший:

– Ти що, Даниле, не впізнаєш?

Данило з великим задоволенням дав би йому відкоша, ущипнув би словом, що таких, як Завгородній, не варто і впізнавати, – але поглянув на його пов'язку і стримався. Тільки ще нижче нахилив голову.

На ганку старостата вони були одні і Панас Андрійович вирішив скористатися цим:

– Не дивуйся. І не дми на мене. Хто що думає, не залежить від одягу.

Данько осмілів:

– Досить того, хто чим дихає.

– Повітря тут, дійсно, не дуже чисте. Але в кожній душі повітря своє.

– А яке ж у вашої?

Завгородній оглянувся довкіл і тихіше промовив:

– Таке ж, як у твоєї. Я певен. Не дивись, що я з поліцейською гвинтівкою. Набої у мене патріотичні, українські.

Така пряма заява, така сміливість колишнього бригадира спантеличила Данька. Він розгублено пробелькотів:

– Так ви що?.. Справді, не...

Сказати хотів щось, та й затнувся, – на ганок вийшов днювальний.

– Так ти будеш працювати? – спитав Данька Завгородній уже зовсім іншим тоном.

– Та не знаю. Якби ось не рука...

– Руку підремонтуюмо. Я знаю один рецепт.

– Може, й правда допоможете чимось?

– Обов'язково! Сьогодні ж до вас додому заскочу, – сказав Завгородній і відчинив двері до приймальні старостату.

А через годину Панас Андрійович уже сидів у хаті Носенків. Данько, схвильований, засмучений, і від того, мабуть, ще блідіший, викладав свою душу старшому товаришу:

– Сором пече. Ніколи не думав, що знову опинюся у ворожому кільці.

– Не журись. Для справжніх патріотів знайдеться діло й тут.

– Яке діло? Отаке, як ви знайшли? Поліцейським?

Панас Андрійович помітив у очах Данила гнівні вогники. Вирішив трохи відкрити свою таємницю:

– Даниле! Я вже тобі говорив, не думай, що у всіх, хто носить ворожу форму і серця ворожі.

Данилові очі знову трохи потепліли:

– Ви щось не домовляєте, дядьку Панасе.

– Тоді слухай. Є велика мета. Згадай розмову, як їхали з Вишівки. Я домовлюся, тебе призначимо бригадиром по ремонту доріг. Покищо. Звідти не беруть у Німеччину.

– Ні, дядьку. Я всеодно тут довго не буду. Я повернуся до галичан. Там хлопці справжній опір чинять всім, хто хоче загарбати Україну. Я втечу туди.

– Втекти всякий зможе. А боротися в умовах окупації – це складніше.

Данила наче водою хтось із відра облив. Завгородній говорить про борню.

– А ви поліцаєм теж стали для боротьби з окупантами?

– Не віриться? То знай, і тут є справжні, – суворо глянув на Данька і додав:

– Для досягнення мети будемо працювати разом.

– Якщо ви до них причетні, то передайте, хай і мені дають завдання.

– Покищо завдань конкретних немає. Але хай нам наша совість нагадує про це, – Панас ще раз суворо глянув у очі Носенку і продовжував:

– У районі є люди, які гуртують патріотів. Діють вони підпільно. Чого б тобі не поговорити з юнаками?

– Ви так зі мною розмовляєте, наче вже уповноважені від імені підпільників?

– Може, й так. А гуртувати молодих підпільників – справа дуже серйозна...

Через два дні Данило працював бригадиром дорожньої служби. Коли приймали на роботу, його несподівано підтримав навіть старший поліцай Мартинюк. Спитали, чого не залишився в лавах Червоної армії, і він, хвилюючись, став розповідати про оточення і про поранення своє. А Герасим сказав йому просто:

– Та не крути. Скажи прямо – не захотів воювати. Втік з армії – та й усе.

Усіх навколо себе Герасим міряв своєю міркою.

VI

Осінній холодний вітер вовком виє. Хмари небом валують, за верхівки акацій зачіпаються. Ось ось мряка студена снігом стане.

Володька Дериграй тісніше брезентового башлика на очі натягує, гудзики-дерев'яшки аж під шию застібує. Гнідкові крижі полами бурки прикриває. Корови всією чередою в посадку забрели, теж від негоди ховаються. Деякі з них під скиртою боки гріють. Є такі, що лежать. Ті або хворі або скоро занедажують, – в далекій дорозі ящур скотину мучить. Попідбивалось корів багато, на зупинках зразу на землю падають.

– Що далі будемо робити? – питає у Володьки дядько Максим.

Юнак мовчить. Гіркота і сором душу печуть. А думками важкими пробує виправдовуватись. Що можуть вдіяти вони, шестеро хлопців-колгоспників, якщо ціла армія нічого проти ворога зробити не може?.. Хочеться крикнути дядькові: «Не зламуйте і мене зневірою!» Але хлопець мовчить. Не наслідуються старшого в боягузстві звинувачувати.

Дядько Максим Льодовий давно їх усіх до ганебного вчинку схиляє. Мовляв, далі корів гнати нікуди, ворожі гармати гримлять з усіх боків, наші від-

ступають. Вчора останні частини Фросинівку покинули. Скільки ще стирчати отут під скиртами. Міст через Міус зірвано. Череду плавом не переженеш. Все одно ж стали...

Все неначе й правильно каже дядько, а от не можуть хлопці з ним погодитись. Їм довірено евакуювати колгоспну худобу. Вони – комсомольці. Як же вони можуть кинути громадських корів напризволяще? Може, й будуть втрати в їхній череді, може, й не доставлять всіх корів до пункту призначення, але ж треба хоч частину врятувати, не віддати ворогам. А покинути просто серед поля, – від цього тхне зрадою.

Мовчить Володька. Нічого не відповідає. Йому в думці остання настанова Дмитра Андрійовича, парторга їхнього: «Тобі в дорозі комсомольцями керувати. Ти найстарший і найграмотніший».

Позлазили з коней, зійшлись всі шестеро у висмиканім припічку під скиртою. Ось чотири дні вони вже тут. І днюють, і ночують. І чотири доби кожен з них душу собі роздумами крає – що робити?..

– Якщо не хочете, залишайтеся під дощами мокнуть. А я повертаюсь додому, – це знову Дядько Максим за своє.

Хлопці мовчать. За борошно виміняні коржі з домашнім салом уминають.

По хвилі Євген Пахно обізвався:

– Мабуть, дядьку, і я з вами поїду.

У Євгена рука забинтована. Впав з коня, вдарився, а саме військовий лікар нагодився, оглянув та гіпс наклав. В дорозі Євген хлопцям не поміч, тільки й того, що гурт більший. І не скажеш, що гідність комсомольця плямує, – хворий же.

Так залишились хлопці вчотирьох. Переспали в своєму закалабку солом'яному ще одну ніч. На другий день, в полудень, машина-півторатонка проти їхньої скирти на дорозі спинилася. Вийшли два червоноармійці. Володька до коржів запрошує, свіжого молока наливає.

– Спасибі. Нам не до їжі. Чуєте, що робиться?

А в сусідньому селі в цей час стрілянина піднялась, кулемети строчать, гармати б'ють.

– Чуємо. Ми вже звикли.

– Це, мабуть, останній бій на цьому боці Міусу. Ми відходимо, займаємо оборону на лівому березі.

Хлопці не на жарт сполошилися. Питалися тривожно:

– А як же нам?

– Куди дівати худобу?

Відповісти їм червоноармійці не встигли, у повітрі раптом зашипіло і збоку машини оглушливим вибухом виріс стовп диму з вогнем і шматками землі. Військові кинулись до півторатонки, і машина, розвернувшись навколо напівзгорілої скирти, швидко помчала дорогою до Міусу.

Пожалів Володька, що не встиг до них попроситись. Тільки й ці, мабуть, не взяли б. Просився вже не раз. Дізнаються, що йому всього п'ятнадцять років, – і не поспішають запрошувати, підрости, кажуть.

Снаряди вибухали навколо скирти і в лісосмузі. Перелякані корови жалібно мукали і ще більше підсилювали тривогу в хлоп'ячих душах.

Згодом на дорозі з'явилося ще кілька автомашин. Вони не були схожі на нашу півторатонку. Великі, пофарбовані в сірозелений колір, з високими об-

ручами над кузовами, вони сунули прямо на хлопців. Між тих обручів за високими бортами Володька розгледів у кожній машині озброєних солдатів. Сумніву не було, – німці.

Ворожі автоматники, не злязачи з автомашин, довгими чергами кілька разів полоснули по череді корів, по скирті, за якою стояли коні. Врятувало хлопців їхнє глибоке солом'яне кубло.

Ледве дочекалися в своїй схованці вечора. Коли потемніло, запрягли коней у віз, посідали всі четверо, рушили. Вирішили їхати додому у Федюківку. Куди ж іще поїдеш? Гнідка і Вороного Володька до воза прив'язав. Колеса в колії чавкали, коні в упряжці голосно форкали. Не подобалося це хлопцям. Ще в халепу вскочать. Як тільки дістались до крайньої хати першого села, пішов Данько Сторчак розпитати, чи є ворожі частини в селі і як пробитись далі непоміченими. Хлопцям повезло. Вийшла до них старенька жінка, навчила, як поза селом об'їхати. Підказала на яких шляхах менше німців, як на Кутнівку дістатись. А їм би до Кутнівки, а звідти, – очі зав'яжи, і то до своєї Федюківки доберуться.

Обережно поїхали далі. Інколи Володька брав коней під вуздечки і тихенько обводив яри та баюри. Два дні, з самого ранку аж до вечора, довелося пересидіти в густому байраці, який покривав високими деревами та щільними чагарниками схилю довшої глибокої балки.

В дорозі призвичаїлись хлопці до денних та нічних небезпек, звикли до тривожного життя, навчилися обходити ворожі застави. Але всім разом додому дійти не вдалось. Якби самі добирались, то,

може, й було б усе благополучно. А то ж хотіли коней привести, знали, без тягла в селі зараз, як без рук. Через те й сьорбнули лиха.

Двоє із них, Данько і Прокіп, в нічній сутичці з поліцаями в руки до німецьких служак потрапили. Володька і Сергій втекли, в ярах кілька днів пересиділи, але дістались таки додому.

З'явився Володька, старший син тітки Дериграїхи, в рідній своїй хаті пізно вночі. Тихо і непомітно пробрався до своєї садиби, так що навіть жодна собака в селі не гавкнула. Скільки тривоги та небезпек переніс, якого горя та вогню сьорбнув, якого страху в своїй недовгій евакуації зазнав, але все це було не таким болючим і страшним, як буде – зарані знав! – перший день після повернення в рідне село. Що говорити людям своїм, як відповідь держати перед колгоспниками – де поділи худобу громадську? Ось що мучило хлопця.

Коли він помився з дороги, переодягнувся і виказав свої тривоги матері, вона спробувала втішити:

– Та що ж ви могли зробити? Війна не такого горя наробила, люди сотнями тисяч гинуть, а ти, сину, за корів так вболіваєш...

– Якби мої власні, а то ж колгоспні...

– Оно чув, усі шахти позатопляли, заводи, щоб ворогу не дістались, познищували. А, може, тих корів німець би давно у нас забрав та для солдатів своїх порізав?..

Але від материних слів не було легше. З тим почуттям власної провини, як з гострою голкою в серці, і заснув у теплій домашній постелі.

Проснувся від голосів. Прислухався. Високий,

брязкітливий голос, як терпугом, роздирав тишу кімнати:

– Ти не кар-р-кай. Не захищай свого виродка, а давай сюди його. Гер-р-рой...

– Та хіба ж він сам? Він же не по своїй волі... – почувлось тихе материне.

– Не має значення, сам чи не с-сам. Хай худобу новій владі вертає. У старостаті зараз запитаємо, куди подів.

Аж тепер дійшло до хлопця, ще це не хтось із колгоспників, це – поліцай або староста. Швидко одягся. Майнула думка: рвонутися через вікно, втекти. За садком у найближчий яр, а там – шукай вітра в полі. Але... чи далеко втечеш? Та й матері з меншим братом та сестричкою за нього, втікача, обов'язково помстяться. І Володька відчинив двері.

– Ти вигонив корів колгоспних? – визвірився на нього поліцай Мартинюк.

– Я.

– Хто ще з тобою виганяв?

– Їх немає.

– А де вони?

– Загинули.

– Як з-загинули? Ч-чого з-загинули?

– Під артилерію попали. Корів побило...

– А люди? Ті, що з тобою були?

– І люди загинули.

Щока у Мартинюка пересмикнулися.

– Не бреш! Де це було?

– Я не брешу. Під Міусом було. Поле там таке. І посадки, і скирти...

– Поле... С-скирти!.. – передражнив його поліцей. – Кругом поля та скирти. С-село, с-село як називається?

– Не знаю, – продовжував гру Володька.

– Як же це ти гнав худобу і не знаєш, куди гнав?

– Там були старші, вони знали. Хіба ж тільки я гнав? Моє діло, щоб в городи корови не заскакували. Я їх підганяв, завертав.

– С-старші, кажеш, були? Ну, збирайся в старостат. Там розкажеш і село яке і хто старшував.

Володька остовпів. Мати наче прокинулась:

– Гераську! Прошу тебе, не бери хлопця туди. Я й тебе таким молодим, як мій синок, знала. І батьки твої хороші були. І ти ж чоловік добрий. Нехай Володька дома залишиться. Два місяці десь дитина відмучилась, тільки додому прибився, і...

– Що ти, тітко Федоро, нюні розпустила. Нічого з-з ним не станеться. С-скла-демо протокола, розкаже твоя дитина, куди корів подівали. А може, вони їх на бариш позаганяли.

– Герасю! Дуже прошу, не забирай, – мати відчувала, що поліцей діє за власною ініціативою, бо довго розбалакує і пояснює, і зі сльозами на очах продовжувала благати: – Воно ж зовсім молоде. Хіба ж воно винне?..

Герасим крутив головою, і мати вдалась випробуваного методу:

– А ти ж, мабуть, ще й не снідав. Герасиме Федосієвичу? Сідай краще до столу.

– С-снідав, с-снідав я...

– Час уже не ранній, можна й пообідати. А в мене й чарка знайдеться.

Герасим завагався.

Мати почала швидко розставляти тарілки на столі, поставила пляшку.

– Сідайте, будьте ласкаві. Воно й нам уже пора.

Поліцей скривився, махнув рукою, – ех, мовляв, кат його бери! – і сів за стіл.

Як не вгощала мати пикатого Герасима, а він випив добре, поїв, а все ж таки забрав Володьку.

Старостат містився у школі. Стріли їх староста Горошенко, щільно збитий кремезний дядько з горбатим носом, і Гаврило Задирайло, відомий ще до війни сільський п'яничка і хуліган.

Допит повторився. Володьку піймали на брехні, не всі ж погоничі загинули, адже Сергій Петлиця теж повернувся. Хлопець і тут викрутився:

– А я не знаю. Я тікав від снарядів сам. Може, ще хтось живим залишився...

Наче б то повірили. Але загрожували:

– Якщо збрехав, то гляди, за худобу можемо й повісити. Ми не панькаємося, – і відразу запропонували:

– Можеш спокутувати вину. Іди до нас на службу...

Володьку – як довбнею по голові стукнуло. Ось воно для чого цей спектакль був їм потрібен. Не втримався:

– Так би й сказали.

– Що сказали? – визвірився на нього Горошенко.

Володька не відповів. Зважував всі за і проти. Служити поліцаєм – про це гідко навіть думати. Це зрада собі, своїм поглядам і переконанням, всьому своєму укладові життя і вірі своїй, зрада людям

своїм. Але ж глибоко в душі можна залишитись вірним національним ідеалам, бути таким же, як і був, патріотом своєї України. Адже можна використати права і переваги поліцейського для допомоги нашим підпільникам? Він навіть не сумнівався, що підпільні месники в районі, а може, і в селі є. Якщо нема – то будуть! Ця думка захопила хлопця.

– Так що, хлопче? Працюватимемо разом?

– Працюватимем.

– От і добре. Пиши заяву.

Він не думав, що сілуправці такі бюрократи. Це ж доведеться писати «прошу прийняти», «я хочу служити» і ще, може, щось подібне. Володька аж відсахнувся від аркуша, уявив, на який стає він небезпечний шлях. Так, він буде вірним своїм людям, – а раптом так станеться, що не встигне здійснити чогось такого потрібного, що пішло б на користь рідному народові? І нічим буде виправдувати себе, оту підлу пов'язку, яку він змушений буде носити у всіх селян на виду? Але коли бути відданим своїй справі до кінця, коли вже йти за правду, – то не страшно, не має значення, який одяг носити, важлива суть. І я ось тут, зараз, неписаною клятвою клянусь, що і службу і зброю поліцейську використаю як патріот України... Володька написав заяву.

Герасим почав уважно читати. Із-за його плеча в аркуш ткнув носа Гаврило:

– А скільки тобі? Вісімнадцять є?

– Ні, ще немає. Сімнадцятий.

– Що, що? – повернув до Володьки свого дзьобастого носа Горошенко. – Тобі ще нема вісімнадцяти? Тоді чекай, підрости ще трохи. Так допомагатимеш.

Зброї Володці не дали, сказали, пізніше дадуть. Як перевірять його в ділі. Але пов'язки не пожаліли. Хлопцеві це не сподобалось, і він подумки себе вилаяв, що так легковажно вхопився за хистку ідею мати дозволену зброю.

Та ходу назад не було. Залишалось одне – діяти так, як надумав. Шкодити німцям і поліції, допомагати своїм людям.

VII

Хоч і розпочав знайомство люто, але покищо мирно поводився з двома хутірськими молодницями колишній господар хутора Герасим Мартинюк. Ніяких агресивних дій проти них не розпочинав. Лише лякав. Заходив до Марини та Жені частіше, ніж до інших, перевіряв їхній сарай, льох та повітку, пильно в хаті все оглядав, нахвалявся одній:

– Живи, живи. Користуйся чужим добром. Я ось з тебе плату з-злуплю ще...

Гримав на молоду з немовлям:

– Видужуєш? Давай, давай... Я навчу тебе, кому служити треба.

Покричить, полається, – і йде геть. Словами як гадюка жалив, а на ділі зла покищо не чинив. Жінки розмірковували – якби хотів підлість якусь утнути, давно б одній з них не жити на світі. Добре знали, як німці поводяться з військовополоненими. А другу – вигнав би зі своєї хати. Так ні, лише погрожує.

Інколи заходив і намагався куди-небудь відправити здоровішу:

– Пішла б до Парандіїв. Там верстата ткацького треба полагодити.

– Та який з мене ткач?

– А мені казали, що ти майстриня, хоч куди... То збігай до тітки Федори. Вона сьогодні рядна пере. Га? – не то всерйоз не то жартома закидає. – І дівча своє забери.

А коли Марина виходила, – попробуй, не ви-йди, – підсовувався до Жені:

– То як? Поправляєшся? Бачу, рожевієш... Нога болить?

Женя дивувалась зміні його тону, відповідала, здвигуючи плечима:

– Болить.

Підходив і, наче б то оглядаючи ногу, тягнувся по стегні вище. Вона схоплювалася. Він за руку утримував, пробував обійняти за талію. Женя вири-валася, кидалася до дитини.

– Не лізь! Бачиш, дитя.

Їй хотілось дати міцного ляпаса по пиці. Але втримувалася. Боялась. Розуміла, що вона, як під-стрелена пташка в клітці. Попробуй, поведись з та-ким грубо, – зразу в управу відведе.

Інколи заставав у Жені Оксану Гнатенкову, ді-вчину-сироту, яка тепер жила у Дериграїхи. Мас-ними очами обмацував струнку дівочу фігуру, до плеча шкарубкими пальцями торкався.

– Не лізьте, дядьку Гераську.

– А то що?

– А то хлопці наші вам швидко апетит відіб'ють.

– Не дуже страхай хлопцями. Осьо, бачиш, – по-казував на гвинтівку.

– Вони на те не подивляться.

– Примусимо подивиться. Або в Германію аж за-свистять...

Він злішав, але відставав. Закидав Жені про чарку. Та наливала. Випивав і з думкою про помсту і жінкам, і дівчатам, і юнакам плентався далі хутором. Порядок наводить.

Злість свою, хіть свою тваринну самогонкою глушив. Думав, легшатиме, а вона гострішала, голову похитливими помислами затуманювала. Тоді втрачав контроль над собою, у хмільному дурмані бродив селом, і горе було тій молодиці, яка випадково зустрічалась йому.

В один із таких вечорів, перебуваючи в горітчаному напівсвідомому стані, він, мабуть, всоте знову з'явився на хуторі. Петляючи дорогою і щоразу попадаючи в найбільші баюри, доплентався до хвіртки колишньої рідної хати. Гепнув нею, прогупотів на ганок.

Женя, підправившись на харчах добрих людей від тяжкої недуги та підлікувавши рану, всім своїм материнським почуттям віддалась крихітному своєму немовляті. Малесенька частинка її життя, її тіла, вона стала для молодії матері найціннішим скарбом, не скарбом, а суттю, продовженням її самої, її душею, її долею. Ця рідна крихітка володіла нею цілком. Вона була могутніша, вища неї, як радість може бути вищою горя. Повністю віддаючись дитині, цілком покладаючись на неї, як на вищий свій ідеал, Женя молилась оwoєму маляті, як новонародженому богові. Все в своїм житті робила для дитинки. І коли його колихала, і коли годувала. Вона й сама їла тільки для того, щоб для малого Іванка прибувало молочко в грудях. Для маленького сина, для майбутнього захисника. Для того, хто стане ко-

пією свого батька командира і повторить, збільшить собою її велику любов. Їй хотілось, їй приємно було відчувати, що вона для маленького Іванка наймиліша, найпотрібніша людина, що вона для нього – весь світ, все найкраще, що є на світі. І тому молода мама разом з краплинками свого молока всю свою радість і всю свою тугу, всю себе по частинці передавала.

Як тоді, коли починалось нове життя в ній, в її істоті, коли воно, те життя, ще невід'ємним було від неї, так і зараз, після народження, воно не стало для неї іншим, відокремленим. Вони жили й дихали разом, єдиним подихом. Здавалось, міцні невидимі ниті зв'язують матір і дитину. Найменший рух, погляд, поклик маляти відразу ж знаходив відгук у матері. Бгикне дитя вночі – мати інтуїтивно, напівсвідомо, ві сні протягує руку до маленького. Дитя взяло соску, житнє борошно зробило своє заспокоююче діло, сон знову загортає любимого Іванка в теплі ніжні покривала спокою.

У Жені, як у всіх матерів світу, без будь-якого навчання зразу з'явилися всі необхідні навички і способи того чисто материнського ніжного поводження з малятком. Перший раз купали дитину Женя з Мариною разом. Ласкаві м'які жіночі руки в підготовленій купелі легенько обвивали крихітні ніжки і ручки, змочували м'якесенькою фланелькою за вушками і на тім'ячку. Обличчя, груди, животик і спинку обмивали теплою водицею, розведеною на заготовлених кимось зарані кращих сільських парфумах: м'яті, ромашці, любистку. На радість мамі маля відповідало на такі турботи першою вдячною усмішкою.

Коли Женя вповні одужала, полегшали болі її ран і зміцніло тіло, вона купала Іванка-сміхася сама. Купати синочка було для неї найвищою насолодою. Сповнена радості й гордості за сина, налита великою любов'ю до дитини, вона ніжно обливала її теплом, неначе з глибини власної душі своєї на нього материнський трепет виливала. Дитя раділо, хлюпалось водичкою, розкривало від задоволення ротика, показуючи матері два перших біленьких зубики. Відбувався неповторно милий, радісний для обох процес купання немовляти.

Саме цим були зайняті мати і син, коли на порозі в хвилях білого холодного туману став Герасим.

– Ой, ой! Скоріше двері зачиняйте! – крикнула Женя.

Герасим повів баньками. Погляд упав на великий виріз на грудях домашнього плаття у молодої матері. Поліцай аж язиком лизнув запалені губи.

Женя залишила в ночвах хлопчика і кинулась до дверей. Кульгаючи на хвору ногу, потяглась до клямки. І тут її дістали кощаві Герасимові руки. Не чекаючи лиха, вона в першу мить сторопіла. Але тут же рвонулась із холодних обіймів, вивернувшись і відскочила до маляти.

На лаву гримнула гвинтівка, впали шинеля й шапка. Червоні баньки залицяльника налилися люття:

– Носа вернеш?..

З розкуйовдженням волоссям, розхристаний, чорний і насуплений, кинувся на молодицю:

– Втихомирю-у! Привчу!

Його руки, мов кліщі, вчепились за тонку жіночу талію:

– Звикнеш!

– Пустити, звірюко!

У ночовках у воді заплакало дитя. Голос його – як ножом по серцю матері. Вона рвонулась раз, удруге, але жилаві руки поліцай врізались в її тіло. Надлюдським зусиллям обернувшись і руками замолотила по обличчю нападника. Він легко прихопив її слабенькі руки своїми, потягнув на ліжко. Женя ще ніколи не відчувала такої бридкості, яка охопила її зараз до Герасима. Вона подолала себе, потяглась раптом до нього і зубами вчепилась в його щетинисте підборіддя. Від несподіванки він вилаявся, випустив з рук талію жінки.

Вона кинулась до малого. Нападник знову схопився, коршаком метнувся до неї, ударом ноги відкинув від ночов її слабе тіло. Женя впала, боляче ударившись об металеве ліжко. З очей ринули гіркі сльози.

Стійкий опір молодиці, її стусани і молоді гострі зуби протверезили насильника. Безсилий щось вдіяти матері, він схопив ночви з немовлям і поставив їх на гарячу плиту. Схопив дві дровеняки, відкрив дверці плити і тоді лише гукнув:

– Корчиш недотрогу?! Ось я твою дитину підігрію!..

Женя підвела голову.

– Поглянь! – кричав той. – Або тебе, або пац-цана з-зварю!

І він підкинув дрова в плитку.

Жені жахом всю душу обпекло. Її немовлятко в ночвах на розжареній плиті! Вона схопилась, про-

жогом кинулась до плити. Герасим зразу ж відкинув її. Вона знову й знову рвалась до плити, але стрічала важкі руки поліцая. Мати билась в тих руках, як птиця в сільцях. Бідна ластівка сама линула в руки приборкувача. Кричало дитя в гарячій купелі, мучилась мати, а він, великий, кремезний, стояв на її дорозі, як дикий звір, і вона, б'ючись з останніх сил, не могла його подолати. З паруючої купелі почулось різке верещання дитини. Жень з останніх сил вигукнула:

– Людоїде! І мертвою тобі не дамся!

І зразу ж обм'якла вся, посунулась донизу і звалилась непритомною. Герасим, як ошпарений, перескочив через її нерухоме тіло, рвонув дверима і вибіг у нічну холодну пітьму.

VIII

Постійне відчуття великої народної біди, тривожні роздуми про своє майбутнє все більше напружували нерви Данилові. Сумління освіченого студента і військовика не давало йому спокою. Вантажив камінь і пісок у дорожній бригаді, ремонтував дороги, а коли після довгих нудотних осінніх дощів скували землю морози, а потім і білою ковдрою покрили сніги, в голові, на противагу цій білій застиглоті роєм загули думки. Як же далі? Що буде з Україною? Отак і всю землю похоронимо під холодним панциром чужоземним? Радянський уряд з Москви втече за Волгу, в Сибір і ще далі, їм є куди тікати – а як з Україною?

З таємно прихованого радіоприймача почув, що організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери ще тридцятого червня сорок першого у Львові провела збори громадськості і звідти, з приміщення «Просвіти» всьому світові об'явила про створення Української Народної Республіки. Тоді ж був обраний Головою Державного Управління Ярослав Стецько. Прийняття Акту Незалежності відзначається по всій Україні. А тут, на Донеччині, нічого не чути про це. Глухо.

Невже такий могутній початок може закінчитись всього паперовою постановою? Прискіпливо питав сам себе: а що маєм з того сповіщення? Яка користь з тих оголошень про УНР? І більше для того, щоб не загасити власного оптимізму, відповідав, – є користь! От я не знав би про цей важливий акт – то й сидів би в своєму куточку, як мокра пташка. А тепер є приклад. Бач, які патріоти західні українці, як не вклонялись Польщі, так і німцям не здаються, не сидять, склавши руки. Щось же треба й нам...

Згадав, що про це закидав якось і Панас Андрійович. Зайшов до нього додому.

– Ти вже, бачу, й бороду відпустив? – стрів його Завгородній.

– Довіри, кажуть, більше.

– Давай, давай. Завойовуй довіру. Для гуртування це добре діло.

– Щирих друзів мало.

– Так. Справжні друзі завжди в дефіциті. А хлопців Дериграїв знаєш?

– Знаю. Менший завзятий. Старший не так гарячиться. Розумніший, видно.

– Отож. Погарячкували і Сталін з Гітлером. Нерозумну битву почали. Вони сперечаються за владу над Європою, а в людей голови летять.

– Ми для них для обох – колонія. Між рівними рівна, співали, а Сибір тілами українців угноювали. А що ви хотіли сказати про Дериграїв?

– А те, що вони теж такої думки. Якось старший мені про кримських татар розповідав. Почув по радіо, що їх вивозити будуть. На фронтах у наших військ не вистачає, а туди скільки це охоронців

потрібно. Яке насилля над людьми чинять. Саме так, каже мені менший, як у пісні, «где так вольно дышит человек».

– Це все правильно, але бити німців треба. Це нині головне для нас.

– А щоб по-справжньому розпочати боротьбу, пора й тобі, Даню, перейти в поліцію. Маючи цю форму, ми зможемо зробити значно більше. Будемо носити покищо ці прокляті пов'язки.

– Це ви й мені пропонуєте? Щоб люди проклинали?

– Зате з табору ми зразу можемо визволити кількох полонених. І мешканців сіл наших будемо від німців-грабіжників захищати. І до залізниці допуск буде...

– Якщо ви вважаєте за краще мені працювати з вами, то піду до вас. Але, – Данило почесав потилицю, – якщо наші повернуться... Тоді що?

– А гурт підпільників для чого? Захистять, розкажуть людям правду.

– Може статись, що не встигнуть захистити. Тоді – гаплик?

– Знаєш, Даню, про що я думаю... Ради винищення фашистів можна піти і на жертви. Доведеться, то будемо помирати й заплямовані званням попіхачів, аби швидше землю нашу від загарбників звільнити.

– В безіменні герої запрошуєте? Що ж, можна й так. Ціною власної ганьби народу волю принести. Та шкода лиш, – для України я вже не буду вірним сином, – перейшов на вірші якогось поета Данило.

– Будемо сподіватись на краще. Значить, завтра ж переходь до нас в поліцейний куц. Я там попере-

дньо про все домовлюсь. У нас підбирається непогана група молодих хлопців і дівчат. Будемо братись за конкретні справи, – сказав на закінчення Панас Андрійович.

Світлана з Любою їхали на другому возі. Журливо розглядали вулицю рідного села, садки, берестки, верби біля річки. Переїхали місток. Вода теж сьогодні під ним невесело дзюрчала, наче сумовиту пісню заводила. Поїхали улоговиною Грецького яру. Накруг буйно зеленіли чебреці і деревій, густо палахкотіло червоне пелюстя маків. Дівчата мовчки ковтали слюзи.

Недалеко од крутояру, перед підйомом на пагорб, вони переглянулись між собою.

– Дядьку! Спиніть воза, – попросила Світлана.

– Чого ще там? – Яків обернувся назад.

– Води нап'ємось. Тут криничка гарна. Так пити хочеться.

– Не можна!

– Та ви людина чи звір якийсь? Пустіть же їх, – вступились інші дівчата.

– Приспічило вам!.. Спиняй коней, – згодився поліцай.

– Тільки без фокусів! – знову прохрипів до дівчат. – Надумає хтось утекти, то оцеї штуки покуштує, – показав на гвинтівку.

Подруги зішли з підводи, відійшли далі в густе зеленотрав'я. За ними позлізали з воза і всі інші.

– А ви куди? – суїтився, кричав на них конвоїр.

– Як куди? За кудикіну гору... Може, й ти з нами? – якась вихопилась гострим словом.

Всі вони, як гусенята, розбрелись зеленим лугом.

А Яків пастухом серед них. Сидить на возі, скося за кожною наглядає. Дві, побачив, у ярку вже й води напились, а все далі й далі урвищем пішли. Нахиляються, квіти рвуть. Він піднявся на ноги, у руки гвинтівку взяв.

– Ей! Кому казав, не розбігатись?! – гукнув голосно.

Раптом побачив, ті дві побігли.

Не думаючи, підняв гвинтівку, вистрілив. Так наказували в сільуправі.

Ці, ближчі, справді, як гусята, налякано поприсідали.

Ті дві – бігли до яру.

Клацнув затвором. Ще раз підняв гвинтівку.

Прицілився і натиснув на спуск.

Помітив, одночасно з пострілом одна з дівчат упала.

Друга спинилась. Кинулась до лежачої.

Яків заметушився, чомусь двічі оглянув гвинтівку і теж зіскочив з воза, побіг туди, в квітучий прибій польових маків.

Передній віз теж зупинився. Звідти щось кричав старший поліцай.

Яків не звертав уваги на його крик. Він добіг до своєї жертви. Вона лежала на лівому боці, як підстрелена сарна. У її правій руці, притисненій до грудей, горіло кілька щойно зірваних маків. Вони палали в сонячному промінні, і на платті дівчини розросталась, більшала червона пляма, неначе сонце на очах у Якова покривало її груди черленим гарячим кружалом. Світлана стояла перед Любою навколішках і держала в руках

її голову. А Люба жалібно водила очима, наче просила підмоги у подруги, у неба, у маків і в самого Якова.

Прибіг Герасим. Слідком за ним позбігалися всі дівчата.

– Ой, лишенько! Убили! – злякано закричала якась.

– Ой, горе! Та що ж вони з нами роблять? – підтримала друга. Всі дівчата раптом посміліли:

– Катюги!

– Служите окупантам самі, то хоч нас не стріляйте!

– Людей своїх убиваєте!..

Дівчата кричали до хрипоті, повні гніву, їхні очі готові були зіницями своїми розстріляти кожного з поліцаїв.

Герасим розгубився. Ніколи не думав, щоб таке трапилось. І треба ж було Якову відразу шльопнути її. Полякав би та й усе.

Яків стояв блідий. Несвідомо перебирав пальцями гудзики форменного френча. Нічого другого на світі для нього зараз не існувало, крім убитої ним дівчини.

Двоє дівчат брались до Люби, щоб нести її до воза. Потім якась збагнула, махнула рукою до візника. Коні рушили до дівчат прямо по зеленому килиму улоговини.

Хміль з обох поліцаїв – як вітром видуло. Але тверезості не було.

Далі командували самі дівчата. Вони убиту поклали у віз, обличчям до неба, і мовчки зеленими травами йшли слідом за возом аж до дороги. Аж тут Герасима, як підкинуло. Та вони ж повертають до

села! Що ж це буде? Що скажуть у райуправі?! І він, наче щойно прокинувся від оціпеніння, голосно закричав на візників:

– Романе! Андрію! Повертайте в район. Ті зупинили коней.

– Кому сказав! Ви чуєте?! – репетував Герасим, знову й знову хапаючись за гвинтівку.

Дівчата поволі повсідалися на вози і з повними очима сліз поїхали далі. Навколо Люби сиділо шестеро.

Герасим таки домігся свого, всіх мобілізованих доставив у райуправу. На вбиту дорогою склали папірця, що «загинула при спробі втекти». Додому разом з візниками поліцаї вертатись побоюлися, ще від злості родичі забитої на них накинуться.

А Люба так і повернулась в рідне село з пучечком полум'яних маків у руці.

ІХ

Тимко аж затремтів від тієї звістки. Стояв, оторопіло дивився на бабу Мирониху. А та беззубим ротом таємниче шамкотіла до його матері:

– Один шухенький такий, худий-худий, аж наскрізь світиться. Другий наче б то міцніший, око перев'язане. Обох там і зачинили, в підвалі під сільуправою...

Через хвилину хлопець мчав до школи. Там тепер управа всього села, там і головне кубло поліцейське. Туди його старших брата і сестру викликали, до Германії братимуть.

По дорозі хата Іванка, його шкільного друга. Тимко знайшов його в садку, той полював на перші стиглі вишні.

– Сюди! – махнув рукою. І оглядаючись на всі боки, прошепотів:

- В поліції двох невідомих зачинили.
- Звідки знаєш?
- Баба Мирониха казала. Пішли?
- Пішли.

Біля школи захекані хлопці уповільнили крок. Переплигнули через тин і опинились в знайомому шкільному саду. Поповзли. Рання спека висушила і

своїми гарячими пальцями в гачки позакручувала листя на поріділих яблунях. Густа малина обкутувала павутинням і сипала за шию пелюстю сухого квіту. Проти підвальних вікон хлопці спинились. Довго стежили, аж поки за вікном помітили перев'язане обличчя. Хтось ізсередини теж уважно розглядав їх крізь щаблі високого тину.

Іванко оглянувся на ріг будинку. Чи не слідкують за ними? Махнув перев'язаному гілочкою малини. Одноокий з підвалу відповів рухом руки.

Вертались хлопці задоволені. Задум удався: полонені їх помітили. Важче буде передати записку.

Але в цьому їм допомогла та ж баба Мирониха. В принесенім нею мелаї затримані знайшли папірець: «Ми знаємо про вас. Обов'язково визволимо. Тримайтесь! Ваші друзі І.Т.».

Перев'язаний прочитав записку і усміхнувся єдиним оком. Таки діти, він бачив, як виглядали з-за тину їхні цікаві оченята.

Крутить шалений вітер верхівки берестків над Причепилівським ярком. Дереву скрипом болісним стогнуть, упираються проти нальотника.

Сидять Тимко з Іваном в яру, в покинутім забої глинянім. Сидять і під свист божевільного вітру голови ламають: як же затриманих звільнити? Гасла проти окупантів писали, вікна з рогатки старості били, книжки з шкільної бібліотеки рятували. Але ж це все дрібниці. Зараз є нагода перевірити себе на справжній справі. Треба допомогти полоненим втекти. Але як? Що зробити?

Рве, шматує вітер гілки на акаціях.

Мучаться, ламають собі голови хлопці.

– Пішли до дядька Устима, – надумав Тимко. – Він за наших. Пам'ятаєш, як він дрюком поліцає попер.

– Поміч з нього! На одній нозі...

Дядько Устим чадів люлькою, мов кадилом. Думки зморшками на чолі вигиналися. Очами, як свердлами, побуравив хлопців і, нахилившись до Іванкового вуха, разом з махорочним димом поволі видихнув:

– Вмієш зберігати таємницю? Іванко кивнув.

– Тоді збігай у Рептилівку і скажи тітці Горбатенчисі.

– Якій це Горбатенчисі? Тій, що до війни була бригадиром на птахофермі?

– Саме тій.

– Це її хата поряд з сільуправою? А з другого боку в сусідах дядько Панас Завгородній? Я його знаю добре.

– Точно. Ото ж будьте обережні... Ідіть до тітки, вона знає, як це діло повернуть.

А коли Іванко вже збирався йти, Устим кинув ще раз на нього суворий погляд і словом, мов каменем, припечатав:

– Та гляди ж, держи язик за зубами.

Знадвору в повітку чорною кішкою ніч закрадається. Крізь непричинені двері м'які волохаті лапи протягує.

Тимко лежить на сіні, розмову цвіркунів слухає. Один з них глухо в сіні торохтить, по спокою хлопця тривогою, як горохом сипле: «щось тр-р-рапилось, щось стр-р-рашне, довго Іванко не повер-р-ртається». Другий в іншому кутку бадьорим дзво-

ником грає: «не тр-р-ривожся, не тр-р-ривожся, тр-р-рїшки почекай, др-р-руг твій скор-р-ро пр-р-рибіжить». Тимко разом зі старшим братом та сестрою часто спав на сіні у повітці. Лежать собі поко-том на одній ряднині, казки один-одному розказують. Аж поки поснуть. Ніколи їй страшно не було. А сьогодні чогось острах наводить на хлопця. Боїться за свого спільника. Щось він довго не повертається.

Коли дивиться, двері розчинились. В дверях виросла постать хлоп'яча і голосом сусіда Сергійка запитала:

– Чи ти є, Тимку?

– Тут я, – вирвалось з полегшенням. Цвіркуні припинили розмову. – А ти чого?

– Чуєш? Ми з Анатолієм ідемо заарештованих вивольяти. Хочеш з нами?

– Та ви що? Там така охорона...

– Подумаєш, охорона! Ми з саду. Непомітно. Ломком раму підважимо.

Тимофію дуже кортіло розказати про свій план. Але над ним, як сокира, висіла його ж клятва мовчати. І ще одне його дуже турбувало: а раптом другим хлопцям вдасться звільнити затриманих? Жаль, хотілось самому це зробити. І як тоді дати відбій тітці Горбатенчисі? Їй Іванко вже, мабуть, встиг сказати... Кепські справи. І Іванка все немає, ні з ким пора-дитись.

– Ви зразу й підете?

– Ні, хай більше спочіє. – Сергійко помовчав і повторив: – Так ти з нами?

– Ні. Мені не можна. Я чекаю Іванка.

– Так це ж іще краще. І він з нами піде.

– Ні. І він не піде, і ви заждіть, не поспішайте.

– Не хочете, то й не треба, – кинув ображено і зник у півтімі. Тимофій ледве не закричав услід Сергію про все, що надумали вони з Іванком. Але втримався, свого слова дядьку Устиму не порушив.

Вранці село гуділо, як розтривожений вулик. В притишених розмовах людей вчувалась прихована гордість:

– Ви чули? Хтось хотів полонених звільнити. Мабуть, сміливці із наших юнаків! Ну, хіба ж не харцизяками ростуть!..

– Я бачив. Раму віконну ломком вивернули.

– Кажуть Герасько кашкета чийогось знайшов.

– Отепер буде робота. Шукатиме, чий. Кажуть, дитячий, маленький розмір.

– От шибеники! І додумались...

– Ну й молодці!..

Іванко до Тимка з'явився аж на другий день.

– А я довго чекав тебе, – аж образився Тимко.

– Не встиг повернутись завидна. Тітка попросила почекати. Ходила до когось.

– До кого?

– Не сказала.

– Ну, а відносно затриманих що?

– Все гаразд буде, так сказала.

Хлопці спустилися в яр до своєї схованки-печери. Наносили туди трави, ще більше поприхиляли кущі бузини, як могли, замаскували вхід в своє кубельце. Про цю таємну схованку, крім них, не знав ніхто. Не говорили вони і про неї не тільки своїм рідним, а навіть своїм допитливим шкільним товаришам. Сіли на траві. Тимко аж тепер вилив свій

гнів:

– Таки полізли! Геройство проявляють, Казав же, не спішіть.

– Так все зіпсувати можна, – кивав йому Іванко.

– Тепер точно затриманих скоріше в район спровадять. Дядько Устим казав, треба не прогавити, коли їх поведуть.

– Не прогавимо. Пішли.

Обидва схили широкої долини вздовж річки Берестової ярами та урвищами, як ранами пошматовані. Неначе гігантські гострі ножі, всю Федюківку, і неозорі степи, і шлях Бишівський на частини покраяли. Влітку степ від спеки вигорає, жодної травинки не лишається. А в яругах густа смолка болотяна, лопухи та болиголов буйно розростаються, навіть очерети шумлять, водою джерельною напоєні. Там, де головна автотраса з найбільшим Грецьким яром перетнулася, ще здавна гребля висока насипана.

Хлопці перебрели річку. Вмостились над крутим урвищем в кущах глоду. Звідти – все село, як на долоні. Скоро вони побачили, як з двору сільуправи пароконний віз виїхав, проторохтів на містку і польовим путівцем на шлях попрямував. На возі двоє з гвинтівками, у двох інших – руки зв'язані.

Друзі побігли яром вгору, аж туди, де гребля його перегородила. Все їм тут добре знайоме, знають, як трясовини та болітця обійти, де поза скелями, де прямо через очерет непомітна стежина веде.

Дісталися до греблі. Вітрець степовий на небі потихеньку хмари стягував, з очеретом розмовляв. Але хлопцям ніколи дослухатись до цих розмов, хвилювання не дає. Тітка ж Горбатенчиха підказала че-

кати тут, щоб врятованих потім ярмом аж до села провести.

Коли віз, під'їхав до греблі, з боку Рептилівки з-за пагорба назустріч вийшло двоє. За спинами гвинтівки стирчать, на руках пов'язки біліють. Теж поліцаї. Стрілись серед греблі. Спинились. Видно, махоркою діляться.

Раптом хлопці побачили метушню. Два удара одночасно звалились на голови візників. Але один з них встиг вистрілити. Почувся ще один постріл. То хтось із тих, що стрічали, змушений був бабахнути візника-поліцає. Ще мить – і полонені розминають посинілі руки. Один – ледь рухається, куля попала в ногу.

Іванко в тому поліцейському з перев'язаним оком пізнав дядька Панаса, сусіда тітки Горбатенчихи з Рептилівки. Пізнав його і Тимко. Хлопці вискочили із засідки. Полонені з радістю тиснули пішим «поліцаєм» руки. Бородатий, якого як львівського студента хлопці бандерівцем охрестили, приглядався до Іванка и Тимка:

– Що, хлопці? Непогано у нас вийшло? Га? Навчайтесь, допомагати будете.

– Федюківські? Тебе, здається, знаю... А як того звати?

– А це Іванко... – почав було Тимко, але його перебив дядько Панас. Він різко вигукнув:

– Потім, потім будете знайомитись. А зараз тікайте всі скоріше. Хлопці вас проведуть, – звернувся він до визволених.

В цей час на дальньому пагорбі показалися два мотоцикли.

– Ви бачите? Марш донизу! – з тривогою в голосі продовжив свій наказ Завгородній.

Хлопці і обидва звільнені миттю опинились в очереті. Завгородній з чорнобородим Даньком-бандерівцем повкидали гвинтівки у віз і рушили навстріч німцям.

У Тимка очі – соколиної гостроти. Він першим помітив, що мотоциклісти пригальмовують перед возом. Що віз перевірятимуть, Панас Андрійович зрозумів тільки тоді, коли мотоциклісти поряд спинились. Та рішучості йому в когось не просити. Кричав на визволених, вболівав, щоб схватись устигли. А сам зіткнувся з небезпекою, то враз став спокійним, хвилювання – як і не було.

Німці поставили мотоцикли прямо на шляху, підійшли. Високий, як жердина, солдат, білявий чуб з-під пілотки вибивається, заглянув у віз і жахнувся:

– Поліцає убиваль?

Панас навіщось зробив ковток, неначе хотів ще глибше свою розгубленість проковтнути. Німець не відставав.

– Кто убиваль? Где убиваль?

– Бандити убили.

– Партизан?

– Не, бандити. Тут партизанів не водиться.

– Где убиваль?

– Там... – Панас навмання махнув на ближчі пагорби.

Раптом він помітив, що в одного поліцає відкрились повіки і червоне, налите кров'ю око слідкує за німцем. Панас штовхнув Данила. В цей час приглушений поліцейський зрозумів, що йому випадково повезло, зробив рух, щоб підняти з воза. Це помітив німець.

– Жівой?

Поліцейський прохрипів до нього:

– Дойче, солдат! Бийте їх, вони партизани!

– Вас, вас! – білявочубий перегнувся через полу-драбок. – Какої партизан?

Але відповіді він не почув, важкий приклад Панасової рушниці прийшовся німцеві в потилицю. Напружений, як зведений курок, Данило в ту ж мить пальнув у другого мотоцикліста. Але той також встиг вистрілити і кинувся до яру. Друга куля з Панасової гвинтівки все ж таки дістала його на краю обрива. Німець незграбно махнув руками і покотився з насипу, в густий очерет. Поліцай зумів звестися і схопити дядька Панаса за шию. Тоді дядьків товариш прикінчив його пострілом впритул.

Обидва визволителі, захекані і спітнілі, спішили втягти тіло німця у віз і про німця, що з автоматом скотився вниз, згарячу майже забули. А він хитро виконавши роль убитого, підняв автомата і знизу, із очерету сіконув по возі довгою чергою. Дядьки сховались за греблю, залягли. Мозок Панаса, не згірш кулі, пропекла думка про беззахистних коней. Та гніді від автоматних черг схарапудились, заіржали, рвонули з місця і, смикаючись у наритниках, помчали шляхом.

Всі четверо втікачів теж зрозуміли, що німецький автоматник прикинувся убитим. Після першої ж його черги троє із них без слів, як по команді, разом піднялись і, не роздумуючи, одночасно кинулись на нього. Кілька стрибків і на хитруна повалились стіни густого очерету.

Коли затихла стрілянина, Панас догадався, що німця знешкодили хлопці, визирнув із-за греблі і піднявся на ноги.

Короткий поєдинок закінчився. Навіть не вірилось, що тут, на шляху, на невеличкій греблі, серед широкого відкритого степу, де все видно, як на долоні, йому з Данилом і двома хлопчачками вдасться так добре провести свою першу бойову операцію. Але радість за здійснене стиралась гострим лезом тривоги. Два мотоцикли на дорозі, оддалік віз, коні, три тіла у возі, автоматник внизу... Що, робити? Поки ніхто не з'явився на шляху, треба приховати сліди. Часу на роздуми не було, робили те, що напрошувалось само собою. Хлопцям звеліли відтягнути тіло автоматника далі в очерет, прикрити бур'яном і самим скоріше яром добиратись до річки. Свої і чужі гвинтівки покидали у віз. Що робити з убитими? Куди їх? Спочатку хотіли скидати їх у мотоцикли і зіпхнути теж туди, в очерет, та в останню мить Панас зупинив товариша:

– Стій! Там дуже помітно буде.

– А що ж інше? – вперше за сьогодні розгубився чорнобородий Данило.

– Що? Чіпляємо за возом.

– А потім?

– А потім я поїду.

– Куди?

– Як це куди? В управу. Я ж поліцейський. Все знайдене німецьке ми повинні здавати властям.

Данило аж засіяв на лиці. Ну ж і голова в Панаса!

– І я з тобою!

– Ні. Я поїду сам. Самому легше відбріхуватись. Ти давай додому.

А скоро шляхом до райцентру рухався незвичайний транспорт: за возом, запряженим парою гнідих коней, тяглись один за другим на буксирі аж два мотоцикли. На возі з цигаркою в зубах сидів кремезний дядько у френчі німецького крою з пов'язкою на рукаві.

X

Голова в Герасима – чавунним дзвоном гуде. Не дзвоном, чимось гучнішим, страшним і безупинним. Дзвона легше впорати, схопи за било, і спиниться звук, замре поступово. А думки не спиниш, скільки не намагався. Ось і випив уже добряче, а вони гудуть так, що і Яків і Гаврило, мабуть, чують.

Сам собі завдав клопоту. Хотів кращого, а вийшло... Зникли в дорозі до Бишівки всі четверо, яких він відправив, і затримані і конвоїри. До райуправи не прибули і назад не повернулись. І дощ саме різонув, справжня злива. Може, десь повіддю прихопило. Коней дав, щоб скоріше. Ще до дощу повинні були повернутись. Якщо все гаразд. А якщо?..

Герасим аж головою мотнув, про втечу не хотілось і думать. Ну, нехай втекли полонені, а де ж поліцаї? Хіба теж накивали п'ятами? Так послав же таких, у кого і руки забруднені і рило в пуху.

Горе Герасимові з його «військом». Тільки вмовить когось на службу до себе, тільки ознайомиться з ним та видасть зброю, як той новенький вже проситься. Не можу, каже, відпустити, Герасиме Федосійовичу, нерви не витримують. Ідуть до нього,

благають, не можуть роботи своєї переносити. Наче він легко переносить цю службу собачу. Забирати продукти в людей для великого рейху, молодь силоміць в Германію, світ-за-очі посилати, – скільки проклять одержав від односельчан.

Не можуть вони. А я можу? Ех, життя! Скільки мотало світом, а не навчило. Не думав, що ці «вишволителі» з ним так поведуться. Він же їм з першого дня війни вірою-правдою служить. Хвостом перед ними виляє, як той пес дворовий. Гидко, сам собі противний, але за для власної вигоди гнувся, угоджав, підметки лизав. Обіцяли будівлі хуторські йому віддати. Казали, землею наділемо, стільки дамо, що ти до свого розкуркулення разом з батьками не мав... А що виходить? В колишній своїй рідній хаті він тільки одну кімнату займає, а землю не віддають, так гуртом і звеліли оброблять, сільською общиною.

Гуде від думок голова Герасима, чавунним дзвоном гуде.

Злиться він. На себе, на німців, на дощ. На всіх злиться. На тих поліцейських гав, що десь поділись. На цих Якова і Гаврила, що сидять собі цигарки палять, нічого їх і не тривожить. А йому доповідати треба. Часу скільки пройшло, вечоріє вже. Це ж подзвонити, зараз крику та лайки буде.

Герасим протягує руку до телефона, знімає трубку, щоб сповістити в райуправу. Але через мить трубка брязкає на важіль, не став крутити ручку. Хай їм біс! Почекає ще трохи.

– Заспокойся, Герасиме. Чого себе зарані катуєш, – протягує йому кисета Яків.

Герасим бере пучку тютюну, скручує цигарку. Припалити не встиг, затарабанив телефон.

– Начальник дільниці Мартинюк с-слухає! ... Так, відправили. О десятій... Не з-знаю... Є-сть!

Поклав трубку, припалив самокрутку:

– Йолопи! – лається Яків. – Тікали б, так самі вже. А то ж надумали, разом з полоненими...

– Ну, тепер почнеться заваруха. Готуйся, Герасиме, – підливає масла у вогонь Гаврило.

– Де вони поділись? З-разу четверо. Як корова язиком з-лизала, – поглядає Герасим у вікно, повне вечірніх сутінків.

Через кілька хвилин знову задзеленчало в апараті.

Герасим взяв трубку до вуха – очі на лоба полізли.

– Що там? – обидва поліція до нього.

– Вимагають пройти їхнім слідом. Все перевірити. Не з-знайдемо – з-завтра висилають с-своїх.

– Темніє ж! Коли ж їх шукати.

– Ні проїхать, ні пройти. Це ж всі місточки позаливало.

– Досить, не хрипите! – начальник визвірився на підлеглих. – Це наказ. Я ж не відмовлюсь!... Беріть к-коней, всі разом поїдемо.

– Зразу ж?

– А коли ж! Не чув? Лаються.

– Ну, то я їм нашукаю, – бурчить Яків, – темно вже. І поїсти треба.

– Іди, іди. Огинаєшся. З-запрягай та сюди давай. С-самогон є. На дорогу ще вріжимо. – Герасим одвадив найбруднішу лайку і закінчив:

– Все одно життя під укіс з-зашуміло.

XI

Та небезпечна хірургічна операція, як заноза в самому серці, назавжди лишиться в пам'яті Тимофія. Кров пораненого, переляк його друзів, грізні вимоги Андрія Семеновича, жахливий стогін-крик зв'язаного дядька Самійла і гіркі сльози змученої лікарки, – все змішалось в той тривожний вечір. Бентежна подія надовго загострила зір і слух хлопця, а в серце зазублену шпичку болю, навіть, мабуть, штрикнула. Ота проклятуща ворожа куля лежала потім на рушнику, а кривава пляма від неї розросталась і пнулась в очі Тимкові. Душа хлопця стискалась лещатами страху і радості водночас.

Напружені, тривожні, минули кілька днів. Ходила шукати втікачів своя поліція. Не знайшли. Ходила районна – даремно. Нишпорили по селу, принохувались до всього, навіть яри почісували – все даремно.

Добре ще, що тут тільки поліція шукала. Кажуть, у Панасівці фашистський каральний загін був. Шу-

кав двох німецьких солдатів. Зникли разом з мотоциклами. З Панасівки виїхали, а до Бишівки не доїхали. І теж ніяких результатів.

Така звістка, як самої долі щедра усмішка, окрилила і хлоп'ят і дядьків. Радість променем грала на їхніх обличчях, пораненому сил додавала.

Але більш тривалий спокій до всіх рятівників прийшов, коли нога у дядька Самійла почала стухати. Таємно провідував його і найдорожчий для колишніх полонених поліцай Панас із Рептилівки.

– Одужуйте, – казав і, жартуючи, обіцяв, – ми вас звідси, як офіцерів рейху, на спеціальному транспорті повеземо...

Але найбільше заходились біля одужуючого Оксана та Марійка. Вони щодня навідувались до схованки, носили їсти. Марійчина мати, тітка Федора та лікарка щедро ділились своїм пісним наїдком. Ніхто не знав, як дівчата пробірались у Причепилівський яр, одне тільки сонечко було свідком і скільки можна бігло за ними, раділо за них, аж поки юних сестер милосердя не ховала в свої обійми тінь густої дереви.

Хлопці приходили – махорки дядькам приносили. І надії, великі, радісні надії на майбутнє. Довго тоді точилась розмова на військові теми, хлопців захоплювали мужність захисників України.

І всіх, а особливо дядька Андрія, турбувало одне: чи скоро на ноги стане хворий? Бо справ багато чекає, несправедливість світом неприборкана гуляє.

Якось Іванко прибіг захеканий, радість груди розпирала:

– Тимку, у лікарки приймач є. Спочатку боялась, а потім показала.

– Хто іще про це знає?

– Ніхто.

– Пішли до неї.

Сьогодні Тимко ходить урочистий. Аж сяє весь. Наче сонечка літнього скуштував. Сходив до Сергія, забіг до Іванка Кудренка, стрів Петра. Всіх попередив:

– Збираємось о десятій вечора.

Тихенько про те гукнув сусіду Анатолію, нагадав своїм Володці та Оксані і опустився в яр до схованки втікачів.

– Сьогодні ввечері буде дядько Панас, – сповістив і їх. – Я сказав уже нашим, кому треба.

– Якісь важливі справи, мабуть? – поворухнув пораненою ногою Самійло.

– А де збираємось? – запитав Андрій Семенович.

– Гляди, Тимку. Треба бути обережним.

– Сусіди у нас надійні.

– Береженого бог береже. Ви ж з братом уже на приміті у поліції?

– Їх не зрозумієш. То Вододьку до себе тягли, а тепер...

– Не дивуйся з їхньої підлості. Отож треба збиратися тут, в яру.

– І правда. Навіщо наражатись на небезпеку, – підтримав Самійло.

Коли добре споночіло, всі перейшли до схованки в яру. Оксана прийшла з Майкою і Марійкою, двоє хлопців прибули разом з Женею з хутора.

В призначену годину Тимко привів дядька Панаса. Завгороднього знали як поліцейя, і всіх присутніх це здивувало і насторожило.

Легенький вітрець зітхав у верхівках дерев, а нічне небо над яром густо розсипало золотими зернами блискучі зорі. Місяць із-за гриви садка ще не під-

нявся і сусідний схил яру ховався у пільмі. Зате від місячного сяйва обличчя юнаків і дівчат були освітленими і на них світилась цікавість.

– Панасе Андрійовичу, зійшлися всі, – сказав Тимко.

– Ми, молоді мої друзі, зібралися не надовго, – старший товариш ще раз подивився в очі кожному. – Загальне становище на фронтах ви знаєте. Ворог захопив Ростов, окупував Ворошиловградську область, рветься до Волги. Але всі ми, я сподіваюсь, віримо в перемогу над німцями і повинні в окупації доводити, що наш народ не скорений. А для боротьби потрібно організуватись. – Він помовчав мить і запитав присутніх: – А таку організацію повинен хтось очолювати? Так чи ні?

– Так, так, – почулись голоси.

– Кого ж оберем старшим? Тимофія Дериграя?

– Правильно! – дружно прогули молоді підпільники. – Ми – за!

– Проголосуємо. Хто за нього?

Всі присутні підняли руки.

– Значить, ти, Тимофію, тепер керівник групи вашої, – і Завгородній потис руку Тимкові. – Іще. Щоб знали всі. Для кращої конспірації розділіться на трійки. Спілкуйтеся лише в трійках. Всі разом збирайтеся рідше, так безпечніше буде.

– Нам би скоріше до якогось діла, – попросив Сергій.

– Буде й діло для вас. Буде. А тепер обережно розходьтесь. А вас, Андрію Семеновичу і Тимофію, попрошу ще залишитись. Коли всі вийшли, Панас Андрійович сказав:

– Я до вас не сам... Представник з Мушкетівки з провідником чекають в яру. Коли в глинищі з'явилися ті двоє, Тимко приємно здивувався, – провозатим у мушкетівця був Носенко. Про Данила Тимко вже знав, що той навчався у Львові і тісно пов'язаний з рухом галицьких націоналістів. А представником з Мушкетівки був сухорлявий чоловік з посивілими скронями і рішучими молодими очима. Гості оглянули печеру, подивилися пильно на вихід з неї і присіли на земляній призьбі, застеленій травою. Незнайомець озвався першим:

– Непогане місце для сходок. Тільки ж вихід всього один.

– Хлопці ставлять варту, – відповів на зауваження Завгородній. І пояснив:

– Це, Тимоше, шахтар Кипучий. Через нього налагодим зв'язок з їхніми підпільниками.

Завгородній обернувся до шахтаря:

– А Тиміш – старший федюківців.

Представник шахтарів подав пакет Тимошеві:

– Це газети, видрукувані нами. Ми контролюємо рух ворожих ешелонів залізницею Ясинівка-Яловацьке. Близький до Федюківки перегон для контролю треба брати вам.

Озвався Данило:

– Тільки контролювати? А якщо підірвати якийсь?

– Ото було б добре! – вихопилось у Тимка.

– До таких диверсій треба старанно готуватись, – зауважив Кипучий. Далі він розповів про загін Матюхіна, який спланував операцію і знищив на станції Караванній багатьох німецьких солдатів. Тоді ж спалили кілька автомашин ворожих.

Тимко слухав і намагався все запам'ятати. Федюківці теж можуть звільняти полонених з таборів. Дівчатам доручити допомогу харчами, одежею. Можна налагодити регулярний прийом радіопередач.

Уважно дослухався до слів шахтаря і Носенко. Йому пригадалися зустрічі з молодими галичанами, гаряча підтримка студентами ідей Організації Українських Націоналістів. Бойовий самостійницький дух молодого Провідника ОУН Бандери і його співників, які у відповідь на арешти українців у Польщі вчинили вбивство польського міністра Перацького і були засуджені до смертної кари, але з тюрми втекли, надихав студентів на подібні подвиги. Той дух кликав і Данила зараз теж до боротьби. Він пригадав, як читали вони на таємних зборах націоналістів книжку якогось німця Лейббрандта «Україна». Цей брехловчений доводив, що першими господарями українських земель були німецькі племена готів, що державу українську заснували германські племена зі Скандинавії. Хлопці лютували, – бач, як хитро підлаштовують своє наче б то споконвічне право на наші землі. Багато ласих на чужі ковбаси. І Польща і Москва теж підлаштовуються, аби мати такі «права». Всім сусіднім королям і царям, бач, як пахне наша Україна. Ще там, у Львові, він разом з іншими патріотами поклявся і словом і зброєю боротись за свободу українського народу.

– Гляди ж, Тимоше, головне – дисципліна, – радив ще раз Завгородній. – Зберігай таємниці. Відкривай їх лише тоді, коли є якась необхідність у цьому. Відкривайся лише тим, кому цілком довіряєш. А завтра з Марійкою, як домовились, за шрифтом. Умовний пароль мушкетівський знає. Аж після цього всі розійшлися.

XII

Хата Федори Дериграїхи, наче гніздечко ластівки, над яром примостилася. Навколо: і біля хати, і далі по садибі, і схилом униз аж до кринички, – садок. Не садок, а рай, щовесни і щоліта яскравим запашним цвітом та співучим птаством багатий. Садком, поміж вишнями та густою малиною, побіля джерельця на дні яру, а далі схилом по тім боці – ледь помітна стежка в'юниться.

Для дітей Федориних, Володьки, Оксани і Тимка, та стежина – найближчий шлях на головну вулицю села. А для самої Федори, як і для всіх її сусідів на кутку, і їхати і йти в село кінною дорогою треба, хіба ж старі ноги подолають таку круту стежину через провалля. Ледь утоптаний польовий путівець робить велику петлю, щоб те урвище аж до витоків обігнути.

Ліг поперек села глибокою тріщиною яр, відділив декілька хаток, неначе частину живого тіла від села одрізав. Ніхто навіть із старожилів не знав, на яким боці цього прадавнього яру їхні прадіди та пращури вперше поселились. Але влучна назва до кутка, де була й садиба Дериграїв, – як прилипла. Називають його Причепилівкою.

Першою од яру стоїть хата Дериграїв. Немає в ній зараз батька, старого Олексі Васильовича, –

десь його доля, ні в чому не винного арештанта ще з 38 року світом бурхливим водить. Але дітей, пташат слабокрилих, поки що мати в гніздечку своїм ще утримує.

Дружать її діти з сільською молоддю. Ось і сьогодні на вечір до них багато хлопців та дівчат поприходили. Нема тільки її Тимка, ватажка і зачинателя їхнього. Хоч і молодший декого, і від брата Володьки менший на цілих три роки, а такий настирливий, вимогливий чіпкий до всього, – прямо, як справжній командир. І в кого такий удався, не придумає Федора. От і зараз чекають його, а він з Марійкою на базар аж у Мушкетівку гайнули. Ішов – казав, обов'язково надвечір будемо, товариші зберуться, новини принесу. Обіцяв, а воно, бач, уже зовсім споночіло, а їх все немає.

Іванко з Майкою прийшли, Сергій з Анатолієм тут. Повиростали хлопці, вуса в кожного, голоси баском наливаються. Молоді, гарні, харч би їм зараз, як слід, – дужі б мужики з них були. Не такі, як оці двоє втікачів з німецького полону.

Боїться за цих врятованих, ой, як тривожиться Федора. Вже ось місяць, як вона їх у себе приховує, відгодовує та рани, бідним, лікує. А ніяк не звикне. Все чекає якогось лиха. Хоч Володька і з поліцаями подружив і сам пов'язку носить, хоч і сам староста люб'язно вітається з нею, – а от неспокійна Федора. Та хіба ж будеш спокійним, коли за переховування полонених смертельною карою погрожують. А сини один поперед одного теж намагаються німчурі чимось надолужити. Ось і зараз. Тимка нема. А це ж він непросто на базар пішов. Це щось затівають. Мабуть, разом з мушкетівцями. Тих ось недавно

скільки стратили. І ці пруться туди ж. Горе матері. Хіба ж будеш спокійною.

І лячно Федорі і, водночас, вдоволена вона. Адже добрим людям, мужнім воїнам нашим допомагає. І односельці прихильні до діла її небезпечного. Розуміють. Дехто останніми припасами своїми ділиться, знає, що зараз їжі для сім'ї вдвічі більше треба. Ось і хресниця Марина сьогодні аж із хутора прийшла, кукурудзи принесла. Хлопці здеруть на крупу, і мелаї і каша будуть.

А ці двоє втікачів якби ж тільки ховалися в тій ямі у яру, а то ж і на горіщі часто ночують, одержу після дощів підсушують. Та й про зброю думають, помстою фашистам марять. Федора – рада, що її діти таких людей врятували. Вона і за них, чесних радянських бійців, і за дітей, особливо за меншого, верховоду, щирою материнською радістю радіє. Радіє, пишається, але й боїться. Дізнаються в поліції, що Володька пов'язкою та посвідченням поліцейським прикривається, а Тимко молодь на помсту гуртує, листівки розклеюють та ще й радянських солдатів переховують, – відразу хату спалить.

Спочатку сини приховувались од неї, що проти окупантів затівали, а тепер навіть радяться. І Марина і Женя з ними заодно. Ось і зараз, сидять у світлиці всі за столом. На скатертині карти розкидані, а самі приймача слухають.

Федора не втерпіла, зайшла й собі до них. На столі поряд з колодою карт і самоваром підсліпуватий каганчик світиться. В святому кутку під образами на етажерці приймач тихо потріскує. Біля нього Іванко та Андрій Семенович щось ворожать. Оксана з олівцем у руці біля каганця сидить. Перед нею біліє чистий аркуш паперу.

Федора оглянула вікна.

– Оксано! Ти б щільніше позакривала.

– Не хвилюйтесь, мамо. Ми виходили, знадвору дивились, чи не світиться, – це Володька заспокоїв.

Федора Федосіївна й собі присіла на ослоні.

Було вже за північ. Всі чекали радіопередачі. Мовчали.

Ось у приймачі щось тріснуло і приємний грудний жіночий голос сповістив: «Увага! Увага! Говорить радіостанція «Україна». Дорогі друзі! Ми звертаємось до всіх, хто перебуває зараз на тимчасово окупованій ворогом території України. Наша армія готується до нового великого наступу».

Диктор говорила про підготовку військ до нових боїв на всьому фронті від Мурманська до Новоросійська, про великі втрати ворога і його останні зусилля утриматись на захоплених рубежах.

Господарка хати слухала далекий голос жінки, а сприймала його, як найближчий, як найрідніший. Та жінка, як і Федора, теж, мабуть, мала своїх синів. Вона сердечно, тепло, голосом, повним співчуття і жалю, говорила про тяжкі муки багатьох людей на території окупованої України. Вона ж по-материнськи суворо, як сама Батьківщина, закликала, навчала, благословляла воїнів на бій проти ворогів на фронтах і в глибокому німецькому тилу. «...Хто чим зможе, – звучав з приймача її голос, – допомагайте нашим військам. Знищуйте фашистських загарбників, вступайте в партизанські загони, підпалюйте ворожі склади, підривайте ешелони».

Федора оглянула присутніх і в думці щиро подякувала жінці диктору, словами якої зверталась

до неї вся змучена, але не знищена, не зламана Україна.

Передача закінчилась. Всі зітхнули, заворушились. Оксана підкрутила гнотик у каганці і сіла переписувати текст. Іванко знімав антену.

Федора вийшла в другу кімнату, в темноті відхилила фіраночку, глянула у вікно і аж скрикнула. Пітьму ночі на тім боці яру прорізали червоні язички високого полум'я. Вона гукнула:

– Діти, подивіться! Знову когось підпалили!

Всі, крім дядька Самійла і Андрія Семеновича, миттю вискочили надвір і навпростець стежкою через яр помчали на червоні спалахи. Там пролунали постріли.

Володька і Сергій добігли до Артеменкових воріт першими. При світлі пожежі вони побачили нападників, – німці возились біля убитих солдатів. Там же в дворі лежала жінка в білій сорочці, чорніла куфайка на тілі якогось чоловіка. Поруч на животі, так і не випустивши гвинтівку з рук, притуливши закривавлену голову до прицілу, немов готуючись і далі стріляти, широко розкинув ноги ще один убитий.

Лють охопила Володимира. Скільки ж іще ці фашисти будуть над нашими людьми знущатися. Б'ють. Хати палять. Він схопив каменюку, оглянувшись ще раз на пусту нічну вулицю, штовхнув Сергія:

– Давай?

Той зрозумів друга:

– Давай! – і теж взяв камінь.

Четверо хлопців, як вихор, вискочили із-за воріт.

Поєдинок був коротким. Скоро обидва німецькі солдати лежали непритомні.

Володька, захеканий, збентежений, гарячий, зачерпнув якимось відром води з діжки, хлюпнув на Петра і його матір. Син поворухнувся, очі з-під брів посмалених відкрив. Старенька навіть не дихала.

Хлопці непритомним німцям і старості з Герасимом зв'язали руки. Зав'язали очі. Хтось почав хлюпати воду на палаючу стріху. Але вогнище від того не зменшувалось, а тільки фиркало снопами нових іскор. Прибігли сусіди. Пробували гасити теж. Кидали у вогонь пісок, землю. Але хата вже горіла майже вся.

Хлопці тим часом поклали і стареньку і дядька Петра на візок і повезли до сусідів. До вогнища збігалось все більше й більше селян. Дехто, розгледів, що зв'язані німецькі солдати, відразу задкували назад у пітьму. Дехто допомагав гасити пожежу.

Володці дуже кортіло позабирати в німців зброю. Але тверезий глузд спинив юнака. За зброю – стралять. Краще не зачіпаять її. Хай думають, що німців постріляв Яків, якого потім самого убили. Таке пояснення може зберегти всіх від помсти коменданта. Адже німці в таких випадках цілі села палять.

Хата Артеменків уже догорала, коли сюди на двох мотоциклах примчалися ще четверо німців. Комендант не хвилювався, забачивши пожежу. Та коли його солдати затримались надовго, він звелів усім іншим воякам з його обслуги мчати на пожежу.

Новоприбулі, угледівши своїх колег убитими, як збожеволіли. Двоє із них вискочили за ворота. Їхні автомати, виливаючи мстиву лють, застрочили прямо в пітьму, де зникали селяни, що намагались загасити нічну пожежу.

XIII

Становище склалось надзвичайне. З Донецька передали, що готується великий ешелон вибухівки з відбудови шахт Моспіновського куща на фронт. Треба зробити все, щоб ешелон не дійшов до Яловацького. Далі залізниця ні підпільниками ні партизанами не контролюється і ешелон аж до фронту може дійти без перепон. Дату відправки сповістять пізніше. Для підготовки диверсії дається не більше трьох днів. Вибухівку можна взяти зі складу шахти Чумаківської.

Іван Кіндратович – людина бувала. Надзвичайна важливість такої операції не викликає будь-яких сумнівів. Адже мушкетівське підпілля розкрите. Виконання такого завдання дає подвійну користь: і доставку вибухівки в діючі ворожі частини буде зірвано, і німцям та всьому населенню покажемо, що мушкетівське підпілля не знищене, що воно діє. Тепер підготовку і всі деталі майбутньої акції проти німців доведеться здійснювати йому самому.

Він надіявся на Бишівське підпілля, федюківська підпільна група була найбільш надійною в тих краях. І залізниця від села всього якихось шість-сім кілометрів. Треба поспішати.

Старший маркшейдер вийшов від управителя. В думці підсумовував: покищо домігся першого, його відпустили. Але все головне ще попереду. Треба взяти вибухівку. Якось перевезти. Скласти там, поблизу залізниці. Потім перенести. Вибрати місце диверсії. Найкраще скористатись малонаселеною, порізаною ярами місцевістю на перегоні Ларіновське-Менчуківка. А де взяти спеціаліста? Обіцяли з Великої Землі їм у штурмову групу дати підготовленого парашутиста. Та так і не було. А як би він був потрібен! Тепер невідомо, коли буде. А завдання треба виконувати. Терміново.

Треба готувати свого підричника. Є такий – Конон Фабрика. Бувалий підричник, має досвід. В армію не попав, не має двох пальців. Одірвало, у підричників це буває. Але хто він зараз? Яким став? Чи не зламалась людина в окупаційній скруті? Чим дихає, що являє собою? Як підійти до нього? На вивчення цих питань часу не було.

Іван Кіндратович прямував у селище. І ніс рій думок тривожних. Наблизився до двохквартирного будинку, де жив підричник. Заходив у двір, а ще не знав, як мову поведе.

– Знову на роботу? – не люб'язно стріла Кипучого господиня. – Скільки можна? Хворий він.

Її очі бризкали настороженістю, губи кривились злісно.

Іван Кіндратович запитав:

– Де Конон?

З кімнати на веранду виглянув чоловік. Сивіючий вихор чуприни, такі ж посивілі брови. Злякані очі на блідому обличчі.

Видно, Кипучого тут не знали. Приймали за ставленика адміністрації третього рейху. Не роздумуючи довго, маркшейдер наказав:

– Ви потрібні німецькій владі. Хай не хвилюється дружина, це на один-два дні. – І після паузи додав: – Збирайтесь зараз же.

Конон хотів щось запитати, підняв руку, було. Потім махнув нею і пішов одягатись.

Вже виходячи з хати, Кипучий попередив жінку:

– Краще нікому ні слова. Буде ваш муж дома.

Ішли разом. Мовчали. Кожен думав про своє. Конон – від страху ще більше падав духом. Іван Кіндратович – твердішав у певності, що діє правильно, час не жде. Розпочав, – значить, треба до кінця довести задуманий план.

Опинились перед ганком німецької комендатури.

– Ти, Кононе, виконуєш особливе завдання командування. Ясно? Я на хвилину піду, а ти отут сиди. І держи язик за зубами! – Кипучий зник за дверима комендатури.

Конон кивнув маркшейдеру і присів на лаві біля ганку. Його всю дорогу мучило, на яке ж це термінове завдання його викликали. Йому часто доводилось допомагати гірничим майстрам на відбудові шахти. В душі не хотів, пекло на серці від тієї роботи. Чи завал підривав, чи рвав міцні гранітні породи для нових штреків. Знав одне, – і саме це його мучило, – де б не працював, він своїми вибухами прискорював відбудову шахти.

Багатьох майстрів він знав особисто. І при наших працювали, і зараз працюють. Пнуться деякі, із шкіри лізуть, – давай, давай! Ось і цей зі своїм управителем. Німецькі прислужники. Бач, прибіг, – теж давай. Та ще й терміново. Сволота! Плазують перед

тими забрьоханими арійцями. Ех, рвонуть би їм так, щоб все управління завалилося...

Вийшов Кипучий і наказав:

– Пішли!

Через кілька хвилин вони сиділи в кузові німецької вантажної автомашини.

– А куди ми їдемо? – не втримався Конон.

– Перевеземо меблі. Добре, що машину дали.

Спинилися біля зелених воріт. В садибі за дерев'яним тином, ховаючись у хвилях виноградної лози, притаївся біленький будиночок. Кипучий зіскочив, відхилив дверці кабіни.

– Гер дойче солдат! Сюди заїдемо. – і показав на ворота.

Автомашина заднім ходом заїхала у двір. Хазяїн, завідуючий складом вибухівки, старенький сухорлявий чоловічок, його жінка, дочка. Кипучий і Конон висадили в кузов стіл, сундук, шафу. Білявий німець з личками на погонах і нашивками на рукавах, – старший, мабуть, – все поглядав на годинника. Гнат Петрович, так звали господаря, підійшов до нього.

– Не спішіть. Устигнете. Ще маємо час. Бітте до хати. Ви робите для нас велику послугу. Прошу до столу. Кипучий переклав.

Німець з личками ще раз глянув на годинника і нерішуче мовчав.

– Не бійтесь. Тут недалеко. Дорога знайома. Заїдемо, люди просять, – вмовляв Кипучий. В його план входило прибути в Федюківку поночі. Щоб там менше бачили машину з речами.

Сержант кивнув до водія і вони зайшли таки до хати.

Тітка Одарка подала на стіл все, що змогла зготувати найсмачнішого. Так наказав Іван Кіндратович ще зранку. В тарілках красувалась ячня з піджареним салом. Приємно лоскотала ніздрі засмажена курка з картоплею на сковорідці.

Німці разом усміхнулися, повеселіли, наче маму рідну побачили. Всі повсідалися навколо запашного столу. Господар поставив на стіл пляшку з красивою етикеткою.

Сержант здивувався:

– Шнапс?

– Це не місцевий. Чистий спирт.

– О! Спїрт! Ето карашо.

Господар налив у чарки. Німцям – у більші, нашим – у маленькі.

Сержант випив, крикнув. Водю запив. Водїй зробив те ж саме. Випив і Конон. Інші утримались. Але закусовали всі разом. До всього, що було на столі господиня принесла ще й сала, поставила хрін у банці.

– Їжте, їжте на дорогу. – і собі припрошувала.

Гнат Петрович налив німцям іще по одній.

– О, много, много! – загелготали, як гусаки, обидва. Але випили.

В дорогу в кабіну сів Кипучий, він знав, як їхати. А білявий сержант сидів у кузові і весь час наспівував німецькі військові марші.

Вже сутеніло, коли машина з меблями підїхала до Мартинюківського хутора. Розвантажились у Марини і Жені. Ті спочатку здивовано розкрили рота, але після двох слів Кипучого, теж лагідно заусміхались. В меблях було приховане найцінніше: динаміт для вибухівки.

XIV

Федюківський староста Горошенко допізна затримався в сільуправі. Грушківський до нього приїхав, начальник Рептилівського поліцейського куца. Вони разом склали графік чергувань для поліцейських. Тепер над м'ясоздачею голови ламали. Вечоріло. Засвітили каганця.

Раптом рвучко відчинились двері. Аж клямка затіпалась. Ввійшло двоє, німецький рудий сержант і високий стрункий чоловік у цивільному.

– Хто староста?

– Я, – незграбно підвівся Горошенко.

Сержант поклав на стіл папірець. Показав ручного годинника.

– Через два часов две свїня біть в машинє!

Грушківський теж нахилився до того папірця, в який уткнувся носом Горошенко.

– Что молчіш?

– Та... у нас... – м'явся староста.

– Село здало свою норму, – випалив за нього Грушківський.

Німця аж підкинуло:

– Здаль?! Что здаль? Ті кто такой?

– Начальник поліцейського куца.

Як змія, обплетена навколо долоні, в сержанта опинилась нагайка.

– Тебя хто спрашивав?! – І змія, випроставшись, з силою сіконула начальника через плече. Горошенко отетерів.

– Зробимо, зробимо. Тільки хоч справку...

– Через два часа трі свіня! – кричав рудоволосий. – Я тебе дам справку! – і посварився арапником.

За весь час сутички Іван Кіндратович не сказав ні слова. Хай думають, що він теж німець. І держав правицю в кишені, мов, наган у нього.

Сільські управителі викликали днювального, ще двох поліцаїв. Коли ті поїхали за свинями, Грушківський, поглядаючи скоса на хмільного арійця, підійшов до телефона. Довго крутив ручку, потім осмілів, закричав:

– Алло! Алло!..

Іван Кіндратович сержанту підкинув німецькою:

– Хоче перевірити, хто ми.

Під'южений Кипучим, сержант знову витяг нагайку. Підняв її і відразу ще раз потягнув нею поліцая. Удар прийшовся по щоці. Цвіркнула кров. Грушківський схопився за кобуру револьвера.

– А-а! Русіше швайне! – вилаявся рудий і підняв свого автомата. Спусковий механізм спрацював бездоганно. Кілька куль з черги прошило наскрізь тіло Грушківського.

Горошенко, блідий, як свіжовибілене полотно, стояв ні живий ні мертвий. Тільки зуби цокотіли. А сержант спокійно, ніби нічого й не сталось, підійшов, перевернув дулом тіло убитого.

Скоро з'явилась і машина з свинями. Гості покинули зляканого старосту, сіли в машину і зникли в пітьмі.

Пізнім вечором всі четверо знову заїхали на хутір. Дівчата завчасно підготували вечерю і кудись зникли. Подалі од гріха.

Після кількох чарок німців ще більше розвезло. Вирішили відпочити, але з машини не вийшли. Мабуть, сержант, хоч і п'яний був, але побоявся помсти за вбитого.

Іван Кіндратович підійшов до Конона.

– Неприємна подорож?

Конон Іванович промовчав. Він чекав основного. Кипучий це знав.

– Ваша робота буде інакшою. Хочу, щоб ви хлопців дечого навчили. Вони пішли до льоху. Там блимав ліхтарик. Сиділо четверо юнаків.

– Ви хлопців цих не знаєте, вони вас – теж. Може, це й краще для справи. – Кипучий зробив паузу. – Так от. Треба навчити хлопців користуватися динамітом. Розкажіть і покажіть.

Аж тепер у Конона Івановича відлягло від серця. Він, все ще здивований, розвів руками:

– Часу ж мало.

– Починайте зразу ж. І завтра цілий день.

– А як же додому?

– Додому наступної ночі. А може, хлопцям і в ділі допоможете. Тоді через дві ночі.

Конон Іванович зрозумів, про яке діло йдеться, відповів:

– Побачимо, як учні...

І підривник, який до цього ніколи не був учителем, почав свій незвичайний урок. Розказував, як їм

треба підкладати пакети з динамітом, як виводити проводи на детонатор. Запали і динамітні шашки були вже тут.

Скоро в льоху стало жарко. Хлопці познімали піджаки. Сорочки їхні біліли при тьмяному світлі каганця. Краплини поту блистіли на чолі вчителя.

Іван Кіндратович підійшов до машини. Обидва німці міцно спали. В глибині душі, як маленька іскорка в купі хмизу, зажеврило презирство. Вояка. На очах поліцая ухекав. Аж руки засвербіли, так хотілось провчити гоноровитих. Але... Ці двоє, самі того не знаючи, вже зробили велику послугу для знищення німецького військового ешелону.

Кипучий задоволено посміхнувся. Темне небо густо висіяло зорі. Над східним обрієм піднімався Волосожар, орало небо яскраві чепіги, дишеть Великого Воза опустився донизу.

Все йде гаразд. Але ж до третьої години ночі треба бути дома. Так він обіцяв коменданту. Пора. Він знову зайшов у льох попрощатись з хлопцями і Кононом Івановичем.

А їх усіх цікавило головне: коли? Він ще не знає. Але скоро. Хто буде керувати операцією? Мабуть, сам Носенко.

– Готуйтеся. Вас про все повідомлять. Хай щастить вам! – підбадьорив на прощання і пішов.

Рівно о третій годині ночі у ворота мушкетівської комендатури заїхала автомашина. В кузові був дорогий подарунок для коменданта – аж три льохи.

Іван Кіндратович зійшов з машини раніше.

XV

По всьому Бишівському районі, як хвилі від кинутого каменя, все далі й далі аж до найглухіших сіл та хуторів розкотились, розхлюпались неспокійні, тривожні вісті. Для кого радісні, підбадьоруючі, а для кого... То два німці в яру, то на пожежі Артеменковій теж два німці загинули, а в тій же Федюківці тільки звечоріло самого начальника рептилівської поліції ухекали. Отак діють хлопці! Майже серед білого дня не дають фашистським служакам проходу. Дехто казав, що то – німці. Бо Грушківський не хотів свиней дати. Ні, щось воно не схоже, щоб окупаційні власті своїх попихачів убивали. То, скоріше всього, були партизани. Приїхали в німецькій формі і помстилися. Адже раніше його особисто застерігали, в щілину дверей управи записку підсовували, як людей у Германію брав. Бач, пообіцяли – й виконали. Має тепер хреста дубового на кладовищі.

Начальником куца став Герасим. Радий він цьому чи ні, по ньому зразу не вгадаєш. Знають односельці тільки одне, що тепер він і жити перебрався в Рептилівку. А ще бачать, що після підвищення в чині ходить суворий, як передгрозова туча.

А хмуритись Герасиму та голову ламати є після

чого. Радіти з того не будеш. Районна поліція примушує тепер не просто нагайкою керувати, а з розумом підходити до справи. Є підозра, що в селах діють підпільники. Отож його викликали і наказали не ходити, не кричати про це, а добре подумати і зробити хитріше, ніж підпільники. Щоб і не знали, звідки на них біда звалиться.

От і ламає голову Герасим, вибирає, кого б це з місцевих молодиків на таке діло підговорити...

Якось його хазяйка, дебела, як дубова діжка, тітка Горпина, приїхала з Мушкетівки. На базарі була, сушку на продаж возила, бо треба хоч куфайку якусь до зими купити. Розказала постояльцю, що стріла там Максима Льодового. Він разом з Євгеном, Пахна покійного сином, насінням торгували. На баночки, як заправські торговки, міряли. І так уже за німецькі марки хапались. Руки трусяться. Аж бридко дивитись. Соромно за них.

– Бабам ще так-сяк, іде така торгівля. А то ж мужчини, прости, господи, як останні скупердяї, над баночками тремтять. І не соромно!.. – закінчила розповідь.

– Вони обидва федюківські?

– Та з Федюківки ж. Хіба ви їх не знаєте?

Герасима здивувало, звідки у них насіння на продаж. Чи спекулюють, чи?..

Став пригадувати. Ага! Це ж вони попались на яблуках з людських садків. Ожила згадка, як ці ж двоє повернулись з евакуації. Кинули десь корів і тут на всі заставки лаяли Володьку Дериграя, валяли все на нього. Доносили в поліції, як він там із себе комсомольського начальника корчив.

«Гм... А чим це не кандидати в перевертні? – раптом народилось у Герасима. – Вони ж готові зрадники.» І новий начальник куща вирішив розпочати з молодшого.

На Матулевоькому кутку Євген саме накосив вівсяної мішанки і збирався вже на возика копичити. Коли дивиться, а до нього прямо через покіс мотоциклом поліцай Семен Харапудько.

– Хазяїнуєш?

– А що... – протягнув непевно. – Тут наше молоко росте.

– Це вірно. Хай твоє молоко трохи прив'яне, а ти, давай, сідай на мого коня. В Рептилівку треба.

– Чого?

– Треба погомоніти. Всього на десять хвилин. Мартинюк просить.

– Просить?.. – недовіжливо протягнув Євген. – Гм... Поїхали.

Через кілька хвилин хлопець був у Герасима. Той сидів за великим лакованим чорним столом і палив цигарку за цигаркою.

– Т-ти добре з-знаєш синів Деригаїхи?

– А чого ж. Звичайно знаю.

– Бойові брати, га?

Євген не зрозумів, до чого веде начальник поліції. Промовчав.

– Це ж і ти зі с-старшим тоді корів г-громадських із села виганяв?

– Заставили та й виганяв... А чого знову про це? Я тоді пообіцяв, що буду помагати новій владі.

– От-от-о... – Герасим побарабанив пальцем по столі і повів розмову. Здається, про зовсім друге: – Багато в неділю наторгував за насіння?

Євген насторожився. Насіння було крадене. Не вже дізнались? Злякано мовчав.

– Дрібницями займаєшся, юначе. Таким, як ти, вже давно пора заробляти по-справжньому.

У Євгена трохи одлягло од серця.

– А де ж зараз заробиш?

– Є діло. Можеш мати великий прибуток, а не возитись на базарі.

Євгена все більше цікавило те «діло». Але чекав. Мартинюк вів далі.

– Якщо умієш держати язик за зубами і не боягуз, можу запропонувати заробітну службу. Подумай добре, потім скажеш, чи згоден. Тільки перша умова – про нашу зустріч нікому ні слова.

– Так хоч скажіть, яка ж це служба? Що я буду робити? Де?

– Житимеш там, де й жив. Вестимеш своє хазяйство, як і вів. Нікуди тебе ми не візьмемо. Тільки будь уважним, зір і слух загостри. От і все.

– І за це гроші?

– Не прості гроші. Золотом одержиш за добру послугу.

– Я не розумію, про яку послугу йдеться.

Євгена брала нетерплячка. З дитинства схильний щось потягнути тільки для себе, користолюбивий і зажерливий, він свій інстинкт набувача при новому порядку розпалив іще більше. Коли наші відступили, Євген потягти встиг дещо з колгоспу. Звик брати, де щось не так лежить. Став потроху красти і людське. Будь-яким чином хотів розбагатіти, за всяку ціну пнувся в хазяї. Але бажаного не так легко було досягти, хотілося більше й більше. З більшими

надбанками збільшувались апетити. Уже мав коня, двох корів, кілька овець. Свиней не розводив, їх німці забирають. Почав добудову великої хати. Одним словом, гроші треба. От би заробить! Хай би стара мати порадила. І хазяйство б справив, і до весілля підготувався. А при грошах – гульнув би так, щоб все село ахнуло...

Герасим, сам того не усвідомлюючи, попав на дуже вдалу кандидатуру. Постійне бажання вигоди, користолюбство не давали Євгенові спокою. Ось і зараз він весь загорівся мрією про легку наживу...

– Так чим я можу послужитися? Заробіток ніколи не зайвий.

Герасим мовчав. Неначе грав на юнакових нервах.

– Та чого ж ви мовчите, Герасиме Федосійовичу?

Мартинюк пихкав цигаркою.

– Ви що, не вірите мені? Клянусь, нікому нічого-сінько не скажу. Тільки про що ж мова?..

Так і не сказав тоді Герасим гарячковитому Євгенові, що він надумав, яку роботу йому пропонував. Хай подумає, хай понервує. Якщо хоче заробити, хай помучиться трохи. Цінуватиме заробіток більше. Поліцай відправив додому юнака і наказав самому в поліцію не бігати. Треба буде – тоді він сам Євгена знайде і дасть завдання.

Така ж розмова була у Герасима і з Льодовим. І теж не сказав зразу поліцай, чого він домагається від Максима. Думав, хай почекає трохи, хай і в цього розгориться апетит. Вони обидва з одного десятка, загребуші руки та душі заздрісні. Після розмови з

кожним Герасим був певен, що вони – саме ті люди, які зроблять для нього необхідну послугу.

Так воно й сталося. Кожен з них за добру плату дав згоду слідкувати за хлопцями з групи Тимка. А здоровий глузд начальника куща підказав йому не відкривати обом, що їх, таких підслуховувачів, серед підпільників буде двоє. Так надійніше. І одного другим завжди перевірити можна. Головне, щоб вони втерлися в довір'я хлопців.

А завоювати довір'я у підпільників виявилось значно простіше, ніж передбачав Герасим. Тимко, керівник їхній, за віком ще майже хлопчина, за складом свого характеру був людиною дуже довірливою. Він вважав, що всі люди ненавидять, як і він сам, фашистів і на окупантів інакше, ніж він, ніхто не дивиться. Хто це з наших селян буде поважати таку погань, підлих вояків, які прийшли загарбати чужі землі? Правда, є такі, як оті поліцаї, що служать їм. Але ж вони всі стирчать більше там для заробітку. На них тільки тюкни – геть розбіжаться. Та й у поліції люди все старші. Та він і гадки не мав, щоб серед молоді могли стрітись підлі люди. Тому ватажок групи відразу повірив Євгенові, коли той почав до них липнути.

– Оце правильно! – гаряче вигукнув Тимофій. – Давно пора. Група більша буде. Нам би ще людей залучити. Ми тоді їх не тільки листівками закидаємо. Ми їм щось грізніше влаштуємо, – розвивав плани проти німців молодий ватажок.

Але про підготовку диверсії на залізниці не сказав ні чого. Щось Тимка все-таки стримало. Мабуть, не те, що це була їхня «військова таємниця», а ско-

ріше вимогливість, суворість до власних слів, чіткість дій, осуд зайвої балаканини, тобто, все те, що входило в поняття звичайної діловитості. У хлопців був неписаний принцип, правило, яке з часом перейшло в твердий закон, – не розп'якувати наперед, бо самим потім соромно, коли задумане звершити не вдається. Краще зробити, а тоді розказати, ніж похвалитися, а нічого не вдіяти.

Виходячи з цього правила, коли надходив час, кожен з підпільників одержував своє завдання. Така установка не дала змоги і Євгенові зарані дізнатись про підготовку важливих подій на залізничному перегоні.

Євген, в перші дні своєї нової ролі теж не відчував нічого такого, що гризло б йому душу. Ніяких гризот не було йому, ніяких підніжок не підставляв і він своїм знайомим і товаришам-одноліткам. Ну, поговорив з Тимком, а той розповів йому що багато є людей, невдоволених владою. Ну, збираються разом, слухають розповіді про війну, про канцтабори, перекидаються словами про почуте. І що тут такого? Про це все Герасим і сам знає, закидав Євгенові, коли посилав до їхнього гурту. Не така вже й брудна, чи, як гадав раніше, ганебна робота його, за яку Мартинюк пообіцяв гарний заробіток.

Так поступово Євген придумував, лаштував захисне виправдання своєї підлості. Неначе зарані готував собі помилування, яким полегшував тягар на душі, очищав бридку угоду зі своїм сумлінням. Прагнув, як хитрий пес дворовий, укусити і зуби сховати, в цій захисній конурі притаїтись.

Вже двічі був Євген з хлопцями, коли ті разом збиралися. Перший раз було їх семеро. Слухали

приймача і листівку написали. Йому доручили переписати на кількох аркушах. Потім Тимко наказав, щоб Євген одну з них почепив на сільуправі. Євген розумів – перевіряють його. Зі зборів відпустили зразу і він так і не знає, що і коли доручалось зробити ішим.

Євген це доручення виконав, так наказав і Герасим. З розмов у хлоп'ячому гурті догадався, що довіряють йому тепер більше.

Вдруге він довше посидів з підпільниками. Було семеро хлопців і троє дівчат. І Максима Льодового теж чогось туди приперло. Може, випадково попав. Він же обхідник, за скиртами дивиться, а молодь сиділа під валками сіна, на Швиденкових луках. Нічого секретного тоді Євген не почув, побув з ними і пішов разом з усіма. Про все це він розповів Мартинюку, але про свій подив од відвідин Льодового змовчав.

А ще колись зібрались, то йшлося про те, щоб хоч раз спинити машину з худобою і розігнати забраних корів. Говорили, що треба готувати теплу одержу для наших військових з табору. Передаватиме тітка Гавриленчиха. Її син у таборі наглядач.

Під час цих зборів Євген відчував, що від нього вже зовсім не криються. При ньому все говорилося начистоту. Тільки як розходились, то всі пішли по одному, а Тимко з Сергієм та Анатолієм залишились там, на сіні, і ще довго щось обговорювали.

На всі відомості Євгена Мартинюк тільки рукою махнув:

– Щось мало ти важливого приносиш... Ну, от про приймач, про Гавриленчиху та її сина, це вже

дещо більш важливіше. Ми їх тепер притиснем, як бліх.

– Все, що знаю, передаю вам.

– Це все дрібниці... А не було розмов про колишні їхні діла? Хто полонених звільняв? Хто німців побив? Або п-про Грушківського... Ти краще приньохуйся.

– Та я готовий завжди. Тільки... Коли ж зарплата?

Герасим дістав з ящика стола пакунок, відрахував дві сотні німецьких марок, дав зраднику.

– Ти з-за плати не х-хвилюйся. Гроші будуть. Ти давай щось конкретне. Чи, може, вони ще до кінця тобі не довіряють?

– Я певен, що довіряють, – поспішив служака запевнити свого господаря. Йому не хотілось втрачати такий легкий заробіток.

XVI

Тимофій хоч і товариської довірливої вдачі був, однак до часу всього не відкривав новим членам групи. І сам почав чогось остерігатись, і Володька з Анатолієм так вимагали. Всі плани вони раніш обговорювали самі, втрюх, а тоді вже давали доручення. Хай виконують кожен своє, так раніш домовлялися.

Але одного разу, коли тяжко захворів Сергій, Тимко порушив це правило. Кипучий передав, що хлопці з групи Тимка повинні терміново винести вибухівку на 33-ій кілометр залізниці. Операцію треба виконувати вчотирьох і тільки вночі. Ввечері, коли вже все було підготовлено, запали, динаміт, проводи розкладені в мішки, до Тимка прибігла сестричка Сергія, Одарочка.

– Тимку! Сергій захворів! Послав мене до тебе сказати.

– А що з ним?

– Лежить весь час. Гарячий дуже, аж горить. Все води просить.

Тимко навіть розгубився. Відсутність одного носія загрожувала провалом всієї операції. Завдання було прибути чотирьом. Заготовлені чотири оклунки. Розрахований час. І там, на залізниці, може, тре-

ба саме чотирьох?.. Що робити? І молодий ватажок, не роздумуючи довго, побіг до Євгена, який жив найближче. Йому вже довіряти можна. Провірений. Листівку почепив. Дружить з нами скільки. Той, на щастя, був дома.

– Євгене! Справа є!

– Яке?

– О дванадцятій ночі тобі треба бути на хуторі.

– А що там?

– Побачиш... Перенести треба.

– Що перенести? – допитувався Євген. – А чому б не перевезти?

– Ні, ні. Везти не можна. Треба тільки нести. Та гляди, це найсуворіша таємниця.

Євген аж затремтів. Значить, підпільники таки посправжньому діють. Бач про секрети попереджує.

– Значить, на хутір? – ще раз перепитав Тимка.

Той на мить замислився. Потім, прокинувшись од задуму, повеселів:

– А ти знаєш що? Іди, збирайся. Гайда разом. Вже потемніло...

І думка Євгена попередити когось, яка як чорний тарган поповзла була в його голові, відразу зникла. Хлопці пішли разом.

Від Мартинюківського хутора до будки обхідника сім кілометрів. Хлопці з оклунками на плечах ви-йшли о дванадцятій ночі. Раніше виходити побоялись – небезпечно, ще стрінеться хтось. Пізніше теж не можна – не встигнуть. Йшли добре знайомою дорогою. Рептилівку обійшли, – стежки поза городами хлопці в сусідньому селі знали добре. Річку перейшли в очеретах і косогором пішли до залізни-

ці. Не доходячи до будки, у виярку зупинялись. Відсапуючи, прислухались.

Євген, захеканий не так від мішка за плечима, як від наростаючої тривоги, уже в думці лаяв себе: «Влипну з ними в якусь халепу. Ото буде мені заробіток».

Тимко неначе й не відчував змори. Турбувало головне. Зв'язківець від Кипучого завдання передав чітко: біля садиби обхідника бути о другій годині ночі. Їх чекатимуть. Обхідника, інваліда з покаліченою рукою, хлопці знали, але зв'язківець передав і пароль. Мабуть, так треба. Адже будки всіх обхідників на залізниці охороняються.

Було без кількох хвилин дві години. Відпочивши, Тимофій ще раз уважно прислухався. Від хатини не почув нічого. Тільки тривожно калатало власне серце. До нього підсунулись Володька і Анатолій. Зашепотіли:

– То що далі?

– Давайте обидва туди. Оклунки свої залиште, – наказав пошепки. – Пароль пам'ятаєте?

– Так.

– Рушайте. Потім сповістять.

Хлопці, пригинаючись, пішли до повітки обхідника. Далі поповзли городом між густої огудини гарбузів. Як було попереджено, в двері повітки тричі по два рази стукнули. Двері відхилились майже відразу. Їх чекали.

– З Федюківки? – запитав хтось хрипко. Хлопці мовчали. Той запитав удруге:

– Пароль?

Тоді Володька озвався:

– Чи далеко до Менчуківки?

Голос відповів:

– Для молодих майже поруч.

Хлопці заспокоєно зітхнули.

Хтось із присутніх у повітці засвітив кишенькового ліхтарика. В слабенькому світлі майнула борода Носенка і знайоме обличчя підрильника.

– Давайте сюди вантаж.

Через п'ять хвилин всі хлопці зі своєю ношею були в сарайчику.

– На закладку динаміту двадцять хвилин, – пояснив Носенко. – Обережно. Патруль сидить в хаті обхідника. Але може вийти. Треба в кількох місцях під рейки підкласти шашки. Через півгодини буде ешелон.

Розділились на дві групи. Працювали швидко. Хлопці відкидали щебінь з-під рейок, опускали туди пакети з динамітом. Конон Іванович ще раз рівняв, вставляв пристрій автовибуху.

Потім всі зійшлися у виярку. Носенко потиснув кожному руку і наказав розходитись. Скоро він з підрильником розтанули у нічній пітьмі.

Хлопці кинулись теж униз до косогуру. Всі розуміли, що треба, поки не почало світати, скоріше річку перейти і потім ще й рептилівські городи кругом оббігти.

Вимчали за крайні садиби. Захекані зупинились перепочити. Раптом Тимко тихо гукнув:

– Хлопці! Чуєте!

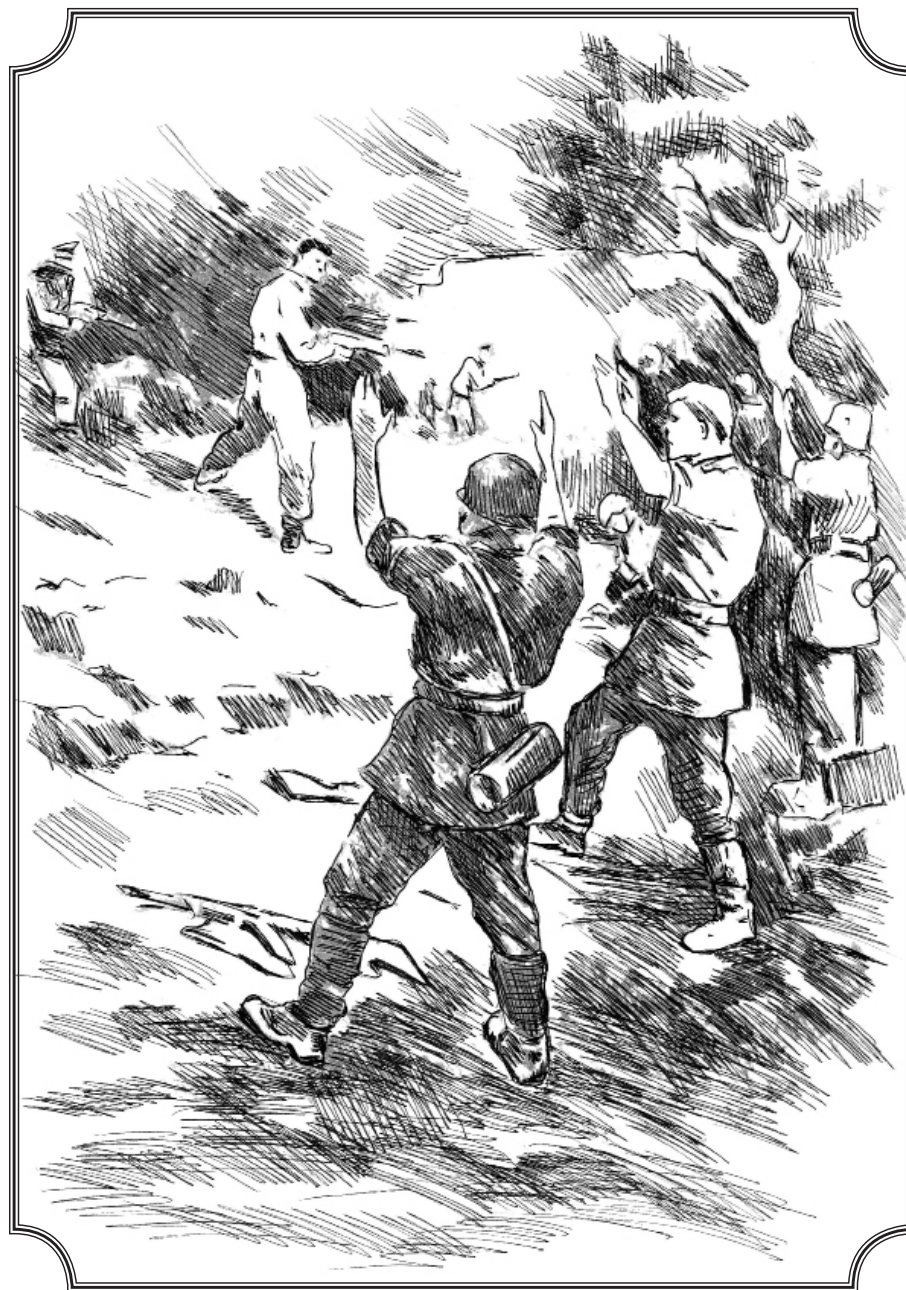
Там, де вони щойно були, почулось наростаюче гримкотіння. Часто чмихав паровоз і ближчали перестуки вагонних коліс. Всі, як по команді, спи-

нились, повернули голови в той бік цієї тривожної важкої ночі.

Чекати довелось недовго.

Спершу хлопці побачили величезні клубки яскравого червоного світла. Неначе шматки запрограмованої блискавки, довгі ряди спалахів вогню рвали пітьму над північним горизонтом нічного степу.

А вслід за блискавками заgrimіли гучні вибухи наростаючого грому.

Літературно-художнє видання

Василь Дергач
ОПІР НАВАЛІ

Оригінал-макет – *А. Гай*
Художнє оформлення
обкладинки – *В. Хлусова*

Підписано до друку 21. 02. 2014 р.
Формат 60х84 1/16
Гарнітура Minion Pro.
6,5 ум. друк. арк.
Зам. № 1011. Тираж 300 прим.

Видавець Чабаненко Ю. А.

Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру видавців
серія ДК№1898 від 11.08.2004 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
Тел.: 0472/45-99-84, 564-666
E-mail: office@2upost.com

Друк ПП Чабаненко Ю. А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39.
Тел. 0472/45-99-84
E-mail: office@2upost.com